

RADOVAN ZOGOVIĆ

Veljko Ostojić krónikái

HÁROM ELBESZÉLÉS

BUDAPEST

**Sorozatszerkesztő
SIMOR ANDRÁS**

**Radovan Zogović: Očevi i osvete. Prva hromka Veljka Ostojića. –
Deca i đetinjtvo. Druga hronika Veljka Ostojića. –
Tuga i svatovi. Treća hronika Veljka Ostojića.
(In: Pejzaži i nešto se dešava. Pripovijetke. Prosveta. Beograd. 1968.)**

**Fordította
CSALA KÁROLY**

**Fedélterv és tipográfia
JORDÁN GUSZTÁV**

© **Radovan Zogović örökösei**
Hungarian translation Csala Károly

Radovan Zogović (1907-1986) költő, prózaíró, esszéista a XX. századi szerb nyelvű irodalom egyik kiválósága.

Elbeszélés-trilógiájában szülőföldjének, Crna Gora hegyvidékének nemzedékeken át húzódó családi vérbosszú-hagyományáról mond el olyan, minden történelmi részletében, szereplőinek minden jellemvonásában hiteles történetet, amelyet talán elképzelni sem tudnánk évszázadunkban igaznak – ha nem ismernénk a balkáni testvérháborúk véget érni nem látszó históriájából napjainkhoz egészen közel eső öldökléseket is... Szerelem, vitézség, nyomorúság s a nemzetségek villongásán fölül-emelkedve megszerzett öntudat története ez a könyv.

A fordítás Csala Károly munkája.

Letölthető:

[[PDF formátumban](#)] [[EPUB formátumban](#)]

Véreink és vérbosszúink

VELJKO OSTOJIC ELSŐ KRÓNIKÁJA

A negyedik nap este tájt hozzáláttak „beosztani az idejüket”.

Tízen voltak a foglyok, akiket a rendőrségi vizsgálat lezárultával átszállítottak a gyűjtőfogházba. Közös cellába kerültek mind a tízen, negyedfél napjuk azzal telt, hogy kialudtak, kipihenték magukat, élvezték az összetalálkozást, az együttlétet, azt, hogy kerek három hónapnyi magánzárka után most egy tágas helyiségben beszélgethetnek. Türelmetlenül buzgott belőlük a szó, mindenki a másik szavába vágva beszélte el mindazt, amit a vizsgálat során átélt, hogy nem volt hajlandó vallomást tenni, hogy mit vallott be részlegesen vagy egészében, ki-ki szemügyre vette a másikon a vallatás nyomait, megvizsgálta a talpát, amelyen már kékes, ráncos, friss bőrhártya kezdte

belepni az összehasadozott, elgennyesedett óbórt. S a negyedik napon, a késő délutáni órákban, amikor minden egyszeribe elcsitul, lelassul, és a betelepődő, sivár szürkület mintegy elvágja a zárkát az egész világtól, meglepetten újra érzékelték az időt: milyen nehezen múlik. Tanakodni kezdtek hát, mivel múlassák, hogyan üssék agyon, amíg csak a bíróság elé nem állítják őket, amelyik az államot védi ellenük. Kaptak az első ötleten: mindenki meséljen valamit, élményét vagy olvasmányát. Raspopović tanársegéd Veljko Ostojić végzős régészhallgatót javasolta elsőnek meghallgatni, aki a kihallgatásokon, jóllehet a többiekénél súlyosabb vádakat varrtak a nyakába, szinte kihívóan csökönyös magatartást tanúsított. Raspopović a földije volt Ostojićnak, eleinte valamelyest gyámolította is az egyetemen, s most olyan ember módján állt elő a javaslatával, mint aki itt a legközelebbi ismerőse, s korábban már nem csekély munkát, tudást áldozott rá. Javaslatát egyhangúlag elfogadták. Ámde Ostojić, aki a padlón feküdt, többszörösen összehajtogatott télikabátját használva párnaként, elutasítólag rázta meg borostás arcú, busa fejét. Kisvártatva nyújtózott egyet, s hátrahanyatló koponyáján még inkább elmélyült a törésvonal a homloka és az arcrésze között.

– Nem tudok én mesélni, nem jut semmi eszembe – szólalt meg azután. És csakugyan olyan ember volt, akinek se keze, se esze nem mozdul, ha hirtelen kívánnak tőle valamit.

– Tudsz te, tudsz! – biztatta sokatmondón Raspopović.

Őt csak azért fogták le, mert gyakran találkozgatott Ostojićcsal, s mert besétált a diák lakásán állított csapdába. Ezért a vizsgálat ideje alatt a magánzárkában jóleső elégedettséggel töltötte el, hogy nem tartozik a kommunisták közé, hanem csupán messziről rokonszenvezik velük, ő csak egy személyes jó barátja, úgymond, az egyik kommunistának – tehát végszükségben sem lenne mit bevallania. Am amint a közös cellában találta magát, ahol mindenkinek volt valami érdeme, titka, ki-ki részecskéje volt a történelemnek, mindannyian fontos emberek voltak, és meglepedéssel töltötte el őket, hogy úrrá lettek és túljutottak egy veszedelmesen nehéz helyzeten, nos, ekkor már sajnálni kezdte Raspopović, hogy öneki nincsen semmilyen titka-érdeme, hogy kilóg a sorból. Mintegy kárpótolva magát, hangoztatni kezdte hát Ostojićhoz fűződő barátságát, olyan történeteket kezdett fölidézni, amelyek világosan mutatták, hogy a diák harmadéves koráig afféle anarchizmusra hajló lázadó volt, s ettől az elhajlástól éppen ő, Raspopović tartotta vissza, ő gyógyította ki belőle; így hát a mostani Ostojić szegről-végről az ő teremtménye és érdeme.

– Tudsz te mesélni – kezdte rá újfent, olyan ember módján, mint akinek kulcsa van a zárhoz –, jusson csak eszedbe, mondd el *azt* a történetet a bácsikádról, amit *akkor* mondtál el nekem...

– Mit? Mikor? – Ostojić kis híján méregbe gurult.

Raspopović pedig megmondta, hogy *mikor* és *mit*. Tanszékvezető professzoruk jóindulata és bizalma jeléül Ostojićot bírta volna meg azzal, hogy egy fontos külföldi küldöttséget elkauzolja a régészeti múzeumba, de a fiú nem vállalta. A professzor zokon vette a visszautasítást, s duzzogva azt mondta Raspopovićnak: Na, tessék, hát ilyen ez a maga Veljkója! Mire Raspopović faggatni kezdte a földijét, ugyan miért utasította vissza a megbízatást, ő azonban hallgatásba burkolózott. Amaz pedig adandó alkalommal megint rákérdezett. Okom van rá, kapta meg a választ. Mi az, hogy okom van rá? Ezzel állítson oda a tanársegéd a professzor elé, ki magyarázni, elrendezni a dolgot? No, csak ez hiányzott, hogy még inkább megmakacsolja magát: ő ugyan nem akar se kimagyarázkodni, se elrendezni semmit. Nem kéri senki emberfia jóindulatát, gyámkodását! Jó, persze, hogy nem. De mégis: miféle okról van szó? Nagy kegyesen kiböki: családi. Hogyhogy? A múzeum Szkopjében van, az Ostojićok pedig ősidők óta a világ másik táján, Crna Gorában élnek! Árudd el már, hogy s mint van ez! Nincs

kedve elmagyarázni, hosszúra nyúlna, ha töviről hegyire el akarná beszélni. De aztán egyszer mégiscsak adódott egy különleges alkalom, vagy két hónapra rá, hogy *elsimítódott* ez, meg *még egy másik* összekoccanása is a professzorral, úgyhogy Veljko végtére is előadta az egész történetet, megokolta, miért viselkedett úgy a múzeum ügyében. Szilveszterkor került rá sor Raspopović szobájában, ahol ő, Veljko meg a társaságában levő diáklány együtt várták, hogy új évet üssön az óra.

– Hát azt meséld el nekik.

Ostojić sosem szenvedhette Raspopović tolakodó gyámkodását, most is dühítette, de *itt most* nem akart indulatosnak mutatkozni – saját magával is szerette volna elhitetni, hogy ő nem indulatos ember –, beleegyezett hát, hogy megint előadja a históriáját, amit erőszakoskodó noszogatásával emlékezetébe idézett a földije. Engedékenységében még valami közrejátszott. Bő egy esztendeje, pontosan amióta egy tüntetésen az egyik forgolódo csendőr puskacsővel hátulról, úgy a füle magasságában, fejbe kaszálta, epilepszia kezdte elővenni. Eleinte csak néhanap jelentkezett a roham, később azonban, kivált a lefogatása előtti időben, mind gyakoribbá vált, a végén már hetente kiújult. A vizsgálati fogságban, amikor körülrongták, lekötözték, kínvallatták, bármennyire szerette volna, hogy ütközne ki a nyavalyatörése, jönne bár elő, hogy önkívülettel kurtítsa, enyhítse az elkerülhetetlent, az örökkévalóságig folytatódót – nem, kerek három hónap alatt egyszer sem jelentkezett. Mire véljem? – töprenkedett. – Lehet, hogy valami csoda folytán teljesen elmúlt? Vagy éppen majd most, a vizsgálat lezárultával, újra előjön, talán még gyakrabban is? És pontosan amikor azt mondotta: nem jut semmi eszébe, nem tud ő mesélni, hirtelen mintha mély, éles-hegyes szögletű tereket nyitott volna meg, s ragyogott volna be bensőjében néhány roppant jelentős, eredeti gondolat vagy tétel vagy párhuzam. Boldog ámulattal tapasztalta ezt, s úgy érezte, mindenkinek látnia kell, meg kell ismernie ezt a benne született fölfedezést, ezt a boldogságot. De amint épp az ötlött az eszébe, hogy mindezt tüstént papírra fogja vetni, ha majd engedélyezik neki az írást – eltűnt a becses fölfedezés. Olyannyira elmúlt, hogy meg sem tudta volna mondani, miképp, mikor, mennyiben. Szörnyen elárvultnak érezte magát, s fájni is kezdett a feje. Ha megfeszült, se volt képes fölidézni azokat a bizonyos gondolatokat vagy párhuzamokat, még egy kis töredéküket sem – írmagjuk sem maradt. Az egész csak úgy át rebbent rajta, akár egy nyugtalan árny, villanása beragyogta, boldoggá tette, kihunyásával pedig mindenéből kifosztotta. Most úgy rémlett neki, hogy a háztetők meg a hátulról megvilágított felhőfoszlányok is, amiket a cellaablak bal oldali rácsnégyzögében bámult, kapcsolatban lehetnek a veszendőbe ment tüneményel. Szerette volna tudni, vajon látszik-e rajta, ami történt; már egyre kevésbé lett volna kedve elmagyarázni, milyen pótolhatatlan veszteség érte őt; tudatában hirtelen egy jelentéktelen, rég elfeledett élmény derengett föl; emlékezetében és orrlikában egyaránt érezte illatát, de aztán ez az egész valami pislákoló foltta fakult, s fölszállt, ott lebegett előtte. Megijedt: csak nem a roham előjele ez? S hogy ne kelljen rágondolnia, belekezdett a történetbe, amit követeltek tőle.

Következzék hát a története.

1.

Veljko Ostojić anyai nagybátyái s egész nemzetségük, a Radomilićek a Plavi-tó környékén éltek, amely a török alatt maradt egészen 1912-ig, s ahol eltörökösödött családok meg albánok laktak egész falvakat. Régi familia a Radomilić: egyik ősüket Dečani monostorának solymáraként említi Dečani Stefan adománylevele. *Ráják* voltak,

vagyis a török birodalom keresztény alattvalói, jó néhányuk a plavi agák földbéreseként szolgált, de őseikre és régiségükre büszke, erős emberek mindannyian. Készek voltak bármikor fölzúdulni, ha valamelyik nemzetségtársukat, sőt, a fajtájukból bárkit csapás ért, akárha őket mindnyájukat ütötték volna; így hát szüntelenül öltek és ölettek. Ha elkevélyedett a tájukon valamely török vagy török hitre tért bitang, gyilkolt és garázdálkodott, keserítette az életüket, kivált, ha egy Radomilić becsületére vagy életére tört, akkor meglesték, csapdába csalták, megölték. Az ilyesmi aztán, ahogy már lenni szokott az efféle környezetben, bárhogyan igyekeztek is titokban tartani, okvetlenül kitudódott, és ha a meggyilkolt férfi valamelyik muzulmán hitre tért nemzetség tagja volt, a garázdára mért, megtorló csapás vérbosszút vont maga után, ez pedig a maga logikája, rendje-módja szerint bontakozott tovább, valóságos bosszúhadjárat alakját, sőt, gyakorta méreteit öltötte magára. A Radomilićek így hát a török hatóságnak is, meg a kiirtottak nemzetségének is *adóztak*. Hogy miként festett ez az adózás, ha csak időről időre is, amikor kivált kiéleződött a harc, olykor napokig tartó, nagyszabású összecsapássá fajulva, a következő példa szemléltetheti: amikor Veljkót szülte az anyja, az asszonynak két fivére és hét unokafivére volt, de amikor másfél évre rá az öccsét hozta világra, már egyikük sem volt életben. Így aztán ebben az egyenlőtlen számlaegyenlítőgetésben egyre csak zsugorodott a nemzetség, és ami még rosszabb, egyre satnyult: mindkét oldalon az ellenfél legjavát szemelgették ki bosszúból. S 1912 őszén, amidőn fölszabadult ez a vidék a török alól, Radomilićek nemzetsége, amelyik valaha harminc népes házközösséget számlált, immár tizenöt portányira apadt, két tucatnál kevesebb tagja maradt, túlnyomórészt nyomorék, alkalmatlan rá, hogy megbosszulja nemzetsége utolsó, bosszulatlanul halálba hullott főit, köztük Veljko nagybátyjának, Vukosavnak a fejét.

Amikor Crna Gora államhatára közelebb került Plavhoz, Ostojić bácsikái, miután bosszút álltak a kiontott vérért, erőszakért, rendszerint átszöktek a határon. Átszöktek a bosszú közvetlen végrehajtói – kiváltképp, ha nyilvánosan hajtották végre, vagy ha a megbosszult hozzátartozójuk sírja fölött puskaszóval közhírré tették az emberölést – s velük az atyafiságuk tekintélyesebb tagjai is; ha meg a leshely valódi csatatérre változott, mert mindkét félnek segélyére futott egész nemzetsége, sőt, néha még egyéb nemzetségek is, a muzulmánoknak pedig a török császári katonaság, olyankor a határon túlra húzódott vissza minden tizenhat éven fölüli Radomilić. Nappal napszámosmunkát végeztek a Crna Gora-i oldalon, éjjelente pedig átlopakodtak a határon, kémlelték a török katonákat, fegyvert csempésztek a magukfajta *rájáknak*, ölték, akit ölniük kellett, elhajtották a szarvasmarhát, fosztogatták a Pecről gabonát szállító plavi karavánokat. Így ment ez néhány esztendeig, amikor is a török hatóság, hogy véget vessen a rajtaütéseiknek, meg hogy a kezükre játsszon a muzulmánoknak, akik bosszúterveikhez illően inkább szem előtt akarták tudni őket, mindannyiuknak megbocsátott, mire ők visszatértek üszkös otthonaikba. Akiknek vérrel voltak adósai, egy darabig békén hagyták őket, hadd bátorodjanak föl, s mozduljanak ki házaikból, akkor aztán hirtelen lecsaptak rájuk; erre mihamar következett a visszavágás, és a bosszú közhírré tétele után újfent a megugrás Crna Gorába. Veljko bácsikái három ízben járták végig ezt az utat együtteltükben, ami túl rövidnek számított még az ő földjükön is, ahol csúfság az öregség s talán-talán a legnagyobb szégyen.

Ostojić két nagybátyja, a két testvér, Vukosav és Radosav utoljára családostul, két másik, tekintélyes Radomilić társaságában menekült át a határon, miután megölték egy orgazdát, aki egy közismert szegénylegény gyilkosa volt, s a leshelyről egyenest a *hajduk* sírjához vágattak, és lövöldözéssel adták hírül, talán még neki magának is, hogy megbosszulták a halálát. Ez alkalommal meglehetősen sokáig időztek a Crna Gora-i oldalon: határvigyázó crnogorácoknál lakoztak; határőr falvakba adták férjhez húgaikat; az egyik ilyen faluból nősült Vukosav is; volt bőven munkájuk, főképpen

kőművesmunka – Crna Gora állama határőrsöket meg kapitánysági löportáratat létesített, s a nagybácsik ezermesterek voltak. Ott is jó néhány kebelbarátjuk akadt, együtt portyáztak, mulatoztak. Így aztán nem nagyon igyekeztek vissza a török birtokra, ahol bérlősorban túrták a földet, jóllehet a szultáni hatóság már kegyelemben részeltette, s hazahívta őket a cetinjei kormányzattal kötött határegyezmény értelmében. Fogytán volt viszont az ellenségük türelme, akinek vérrel voltak adósai, s ezért az maga igyekezett a közelükbe férkőzni.

Késő ősze járt, s Radosav azon az ősön egy őrs épületét falazta a Lim bal partján, egy magaslaton. Október derekán a hirtelen támadt déli szél jókora mennyiségű vizet hajtott a Plavi-tóból a Lim medrébe, majd tíznapos esőzés kezdődött, s a zavaros és nekivadult folyó minden hidat elsodort Novšićtól Beranéig. Amikor elállt az eső, s derűs napok köszöntöttek be, reggelente novemberi dérral, visszaapadt a Lim. Radosav talált egy helyet, ahol át lehetett gázolni rajta, és újra járni kezdett az építkezésre. Ez a gázlőhely – azokban a napokban az egyetlen az egész kapitányságban – közvetlenül Crna Gora török államhatára mellett volt, s Radosav minden reggel ugyanabban az órában érkezett oda a folyóparton, levetette lábbelijét és nadrágját, belegázolt a derékon fölül érő vízbe. Valaki megjelentette ezt a gyilkos orgazda testvérenek, s az a török oldalon odalopózott a gázló közelébe, éjszaka alkalmas leshelyet talált, leheveredett, várakozott. Amikor megvirradt, s a hidegtől kéklő reggel csöndjében fölbukkant Radosav, és – egyik föltartott kezében a nadrággal, a lábbelivel meg a vakolókanállal, a másikkal meg a puskával – belegázolt a vízbe, a lesben fekvő megvárta, amíg beér a folyó közepére, ahol a legmélyebb a meder, s ahol sem megiramodni, sem lekuporodni, sem pedig fedezékbe húzódni nem tudott, és akkor a reggeli táj, a környező káposztaföldek kékes háttére előtt fehér ujjasában természetesen a víz színe fölé magasodó, daliás alakot egyetlen lövéssel eltalálta. Radosav puskája megrándult, csövével lefelé fordult, s a folyóba esett; ugyanabban a minutomban, mintegy csak leguggolva, hogy utánakapjon, s fölvegye, a víz alá bukott Radosav maga is. A víz színén maradt nadrág gyorsan kinyújtózott, tétován megfordult, majd megindult a felszínén már csaknem áttetszővé tisztult folyóvíz sodrásirányában. Vagy harminc méterrel lejjebb kibukkant a vízbe veszett ember tarkója, majd a háta – nadrágja meg öt-hat lépésnyi távolból követte, s a halott úgy távolodott lefelé a folyón, amint akit kettészeltek, s két része keresi egymást. Csak félnapi járóföldre állapotott meg a test a parti sekélyben, a folyó s a part kövein annyira összezúzódva, hogy csak nagy nehezen ismertek rá. Veljko anyja szemében így a Lim is *vérbűnössé* lett, s jóllehet házuk alig száz lépésnyire állt a folyótól, sohasem mosta benne a fehérneműt, nem szerette, ha gyerekei fürödtek benne, halait sem kívánta megízlelni, sőt, a nevét sem ejthették ki a házában, csak úgy emlegették: *amott, a parton, amarra...*

2.

Radosav halála után nem találta többé helyét Vukosav a vidéken, ahol testvére elpusztult – nem csupán nagyon-nagyon szerette őt, aki öccse volt, s egyben vitéz fegyvertársa, hanem büszkélkedett is vele, rajongott daliás termetéért, szépségéért, mindazért, aminek ő maga híjával volt. És tüstént készülődni kezdett, hogy vissza-települjön a határ túloldalára. Barátaitól, sógoraitól azt a tanácsot kapta, hogy ne menjen, várjon még vele: lehet, hogy nemsokára a Crna Gora-i sereggel kelhet át a török határon, az öccse halálát pedig akár azonnal is megbosszulhatja, innen is – hányszor átvágott már a határon portyázni, amióta a szökevények életét éh; cimborá-

ságából, atyafiaságából pedig annyian tartanak vele, ahányat csak kiválaszt magának. De mindez falra hányt borsó volt – leküzdhetetlen vágy húzta oda, ahol Radosav *csakis* élő ember volt, ahol együtt dolgoztak nappal, együtt portyáztak éjjelente. Meg egyébként is, a titkos bosszúállás, innen, a határon túlról, amiről még szólni sem lenne szabad – hát méltó ilyesmi egy Radosavhoz?

Szedte hát a sátorfáját Vukosav, és családotul visszament a törökhöz. Visszatelepedett a parcellára, amit ott hagyott, és amelyet szökése után az aga minden dühöngése, rábeszélése dacára sem akart senki átvállalni. S mindjárt a bosszú előkészítésén kezdett munkálkodni. Fölmelegített két régi komasági kapcsolatot a muzulmánoknál, talált a vérbűnös falujában egy albánt, aki szemmel tarthatja, s hírt adogathat róla, kikémlelte, milyen ügyekben, merrefelé jár-kelel a vérbűnös, kiszemelgette a csapdának alkalmas helyszíneket.

De a biztonság kedvéért mégis úgy határozott Vukosav, hogy türelemmel lesz, haladékot ad a dolognak. Nekiveselkedett a munkának, megművelte parcelláját, jámboran megadta a császárnak, ami a császáré, az agának, ami az agáé, új házat húzott föl, kapával gyomot irtott a mezsgye elvadult földjén, vizet vezetett a veteményre. Két álló esztendeig tartott ez így, ám a vérbűnös nem – vagy még nem – bízott a békességben, nemigen változtatott bevált munkarendjén, útvonalain. És akkor már egy csúfolódó dalocska is szárnyra kapott, előbb az egyik albán faluban, utóbb meg a török hitre tértek között is, s ebben elhangzott a kérdés, hogy vajon Vukosav – ráadásul nem Vukosav Arsenijev, hanem anyai nevén nevezve: Vukosav Menin – bosszút áll-e még valaha is fivére vesztéért, a válasz pedig az volt rá, hogy nincs neki mikor, nincs neki mivel: eddig tüskebokrot meg csalánt irtott, árkot ásott, házat húzott, most pedig ponyvát készít, térítőt sző, pörög keze alatt a rokkája, gyalogguzsaly a puskája, kenderszösz kerül a tusára, orsója a puskavessző, rányársalt egy krumplit, attól forog sebesebben, krumplijának volt ideje, sötét veremben heverve, derekasan kicsírázni. Lehetetlen volt hát tovább várakozni.

S akkor, ahogy már lenni szokott, a véletlen sietett Vukosav segítségére: hírt kapott arról, hogy Aljo (így hívták a vérrel adóst) egymagában indul útnak egy Gusinjen túli faluba. Kiderült, hogy Alibašićnak (ez volt Aljo vezetéknéve) régóta viszonya van abban a faluban egy leánnyal, akinek még fiatalka korában megígérte, hogy majd magához veszi második feleségnek, első ágyasnak. Most üzent érte a leány, mert az a veszély fenyegette, hogy erőnek erejével máshoz adják nőül. Aljo elindult hát, hogy titokban találkozzanak, s megállapodjanak valamiben – ilyen ügyben nem szokás kísérettel járni, s úgy remélte, nincs is rá szüksége, hiszen Radomilić otthon tesz-vesz, esőre is jár az idő, a kukorica morzsolatlan, az erdő meg csupasz, a csalit, a sövény mind átlátszó. Vukosav még aznap maga mellé vette unokaöccsét, Jeremiját (csak őt, mert veszélyes kiruccanásra vállalkoztak, és kettejüknek könnyebb elrejtőzni vagy áldozatot hozni, no meg a bosszú is nagyobb híré lesz, ha így hajtják végre), és elindult vele, hogy a török Plav és a török Gusinje között, ahol soha addig *rája* még lesben nem állt, Alibašić fejére vadásszanak.

Vukosav azért vágott neki még aznap, mert számított rá, hogy Alibašić esetleg elővigyázatosságból hamarabb indul vissza, mint ahogy annak az illetőnek mondta, aki továbbmondta az ő bizalmasának. De nem indult az vissza aznap, sőt, még harmadnap sem. A harmadik nap este tájt Vukosav és Jeremija átfagyva, holtfáradtan, kialvatlanul, éhesen álldogált az út fölött, két szomszédos bükk vastag törzse mögé bújva, nyirkos ruháiktól minden tagjukban dideregve és elmerevedve. Az eső épp abbamaradt, de a bükk csupasz törzsén, amelynek ritkás ágai magasan kezdődtek, még sötét, rozsdabarna csíkokban folydogált a jéghideg, véres váladékra emlékeztető víz: Vukosav később elmondta, mindvégig úgy érezte, mintha épp ilyen víz csurogna a nyakába. A

lecsupaszodott, nyirkos fák magukba húzódtak, elvékonyultak, s az erdő ettől kétszeresen is kopár lett, megfogyatkozott, roppant barátságatlan és egyáltalán nem biztonságos helyé változott. A fatörzsön, amelyik mögött Vukosav áldogált, az alsó ágaktól ölnivel lejjebb kihajtott egy vékony gallyacska, a törzs köré csavarodott, s még zöldellt rajta néhány magának élő levél. Ezek a fagyoskodó, ázott falevelek szüntelen reszkettek valami sejtelemtől vagy szellőtől, amit csak ők éreztek. Láttukra még inkább kirázta a hideg Vukosavot, még türelmetlenebbül tekintgetett hol erre, hol arra, a környező falvak felé, a Gusinjéből feléjük tartó útra. A fehérre mosott út végesteien végig üres volt, a völgy túloldalán meg jobb kéz felől, a hegymelléken füstölögtek és hallgattak a házak, – már csak az hiányzott, hogy sietősen elfüstöljék füstölnivalójukat, s mindörökre kihunyjanak. A még mindig áttetsző csöndességben, amelynek alján az őszi fűsarjadék tömény zöldje sötétlett, láthatatlan messziségben fölsírt egy gyerek; majd nagy sokára, ismét váratlanul, kopácsolás kezdődött valahol, másutt meg fölugatott egy kutya; asszonyhang mondott valahol valamit – világosan hallani, csak a szavai kivehetetlenek, a távolság megkurtítja, összetömöríti a szótagokat. S mindez olyan volt, mintha épp végső álmukba zuhannának az emberek, és már csak egyikük-másikuk izeg-mozog, ad valami hangot; vagy mintha alváshoz készülődve, az utolsó még egy istenhozzádot mondana, az utolsó előtti még egy végsőt kopácsolna. Hamarosan elhatalmasodott a sötétség, sűrűn, nyirkosán; a még mindig szürkésfehéren derengő úton továbbra sem mutatkozott senki sem; aztán már magát az utat sem lehetett látni, s a két Radomilić előjött az erdőből, fogalma sem volt, hova, merre menjen, mitévő legyen.

Miután néhány irtoványon, sövényen és szántón át kikecmeregtek az út és a folyó közt húzódó rét lapályára, ahol könnyebben és nesztelenebbül tudtak mozogni, Vukosav gondolatban sorra vette az összes okot-indokot, ami megmagyarázhatná, miért nem mutatkozik Alibašić, s arra a következtetésre jutott, hogy vagy hamis volt a hír, vagy pedig Aljo még aznap visszaindult, mielőtt még ők ideérhettek volna meglesni őt. Ahogy ott ázott-fázott, éhezett, dühét maga ellen fordítva, az a következtetés volt számára a legvalószínűbb: ácsoroghatsz, ázhatsz-fázhatsz itt a bükkfa töviben, a koma meg szépen elüldögél a jó meleg szobában, jót szunyókál, vacsorázgat! S ettől egyszeribe olyasmire szánta rá magát Vukosav, ami eszébe nem ötlött volna korábban: Alibašić faluja felé vette az irányt, hogy személyesen lepje meg a vérbűnöst a saját fedele alatt, vagy legalább arról meggyőződjék, hiteles volt-e az útrakeltéről kapott híradás.

Késő este értek a falu szélére. Vukosav a visszavonulás fedezésére egy kőrakás mögé állította Jeremiját, maga pedig a házfalak és sövények tövében odalopózott Aljo *tornyához*, amely előtt négy, tartórúdra rakott szénaasztag magasodott – sötétben: vészjóslón meredt föl a négy rúd az égre. Fölosont a kőlépcsőn, s amennyire a sötétség engedte, fölmérte a magasságát: vajon szükség esetén leugorhat-e róla? Aztán az ajtóra tapasztotta – melleleg, amúgy is jókora nagy – fülét: beszédfélét hallott odabentről. Felvillant benne a reménység: évszak fordulója van, a téli kályhákat még nem állították be, nyilván a nyitott tűzhely mellett üldögél a pitvarban – ha még az első napon visszajött, vagy egyáltalán el sem ment hazulról – *maga ő* is. Kinyújtotta a karját, hogy ellenőrizze, hátha véletlenségből záratlan maradt az ajtó – s az engedett a nyomásnak. Megörült neki, de tüstént el is szontyolodott: odabent csak egy valaki volt, s az is egy asszony. Olyan mélyre előrehajolt, hogy mellénye és bugyogója közt kilátszott fehér inge csíkjá, arca annyira nekivörösödött, hogy bajos lett volna megmondani, csúf-e vagy csinos, a tűzhely lángjától és parázsló szenétől pirult-e ki az arca, vagy valami mástól, és közben magában beszélt, jobban mondva, a pitével társalgott, amit vékony sugárban tejsavóval locsolgatott, s közben egy kanál fejével paskolva lapítgatta a kérgét, hozzá-hozzáütögetve a kanál szárát a tepsi pereméhez.

– Jó színe lett, akár a piros almának, de kis híján kiszikkadt – motyogta magában –, majd most helyrehozza a savó a meleg hamu alatt...

Aztán óvatosan, mintha rejtegetné valaki elől, fölvette a földről a sütőlapot, s vigyázva, nehogy rászórja a porhamut a pitére, befödte vele a tepsit, hátat fordított a tűzhelynek, és nesztelenül, lábujjhegyen, mintha csak az alvó tészta álmát vigyázná, átment a szobába, de kétszer is visszapillantott, hogy meggyőződjék róla: úgy van-e a tepsi, ahogy hagyta.

Amikor az asszony becsukta maga mögött a szobaajtót (csodával határos módon csak akkor lódult meg ellenállhatatlanul a tésztaillat árja!), Vukosav bement, fölemelte a sütőlapot, levette a háromlábú bográcstartóról a tepsit, visszatakarta az állványt a sütőlappal, és jól összekormozva a kezét a tepsivel, kióvakodott a tornácra, becsukta maga mögött az ajtót. E pillanatban az udvarból csupán egyetlen vakkantást hallatva, rárontott egy kutya. Szinte látni sem lehetett a sötétben az állatot, ám szaggatott hörgéséből és súlyos mancsa dobogásából világosan érzékelt lehetett, hogy erős, vad jószág, és most csak még inkább nekivadult attól a körülménytől, hogy amikor Vukosav fölbukkant a háznál, ő éppen valahol a tilosban kujtorgott. Amint az eb fölugrott a lépcsőre, Vukosav letört egy jókora darabot a pitéből, és elébe vetette. A kutya megtorpant, fölágaskodott, mohón szimatolni kezdett, majd jócskát krárogott, mert túl forrónak bizonyult a tészta. Forgolódva körülugrálta, várva, hogy lehűljön, s máris megfélemedezett az idegen betyárról. Vukosav pedig eközben rájött, mit kell tennie a maradék pitével: összetekerte, és becsúsztatta üres tarisznyájába. Aztán visszafordult, hogy megnézze, mi van a lakásban. Ha jön az asszony, hogy ránézzen a pitére, vagy bevigye a szobába, és netán meglepetésében elkiáltja magát, Alibašić – amennyiben a házban tartózkodik – nyilván föl pattan, és kirohan a pitvarba. A tarisznya, benne a pite, kellemesen melengette Vukosav hátát, illata étvágyat gerjesztve valósággal elbágyasztotta, ám nem sokáig. A szobából előjött az asszony (bizony még csinos volt, s minden jel szerint még sírástól is képes volt kipirulni az arca!), odament a sütőlaphoz, fölemelte, és fölajdult – ám férje nem felelt rá a szobából. Az asszony fölegyenesedve, elképedt arccal tekintett körül; széttárt karral, tágra kerekedett, nagy fekete szemével fölpillantott a magasba: istenem, irgalmazz! Aztán hirtelen összerezsent, s a szívéhez kapott.

– Vukosav Radomilić! – rikoltotta siránkozó hangon, fejét ingatva. – Megfizetsz ezért! A fejedbe fog ez kerülni! – Erre-arra toporgott a pitvarban, majd hirtelen az ajtónál termelt.

Vukosav lefutott vagy két-három lépcsőfokot, átvette magát a korláton, és beugrott a ház sarka mögé. S amikor halkán, sietősen elhagyta az udvart, a lármásan kicsapódott ajtó előtt vonítani kezdett a pitével lekenyerezett kutya.

– A baj jöjjön rád, hogy akadna meg a falat a torkodon! Hát hol kuncsorogtál eddig? – rikácsolta vad rémületében az asszony. Válaszul föluggattak a szomszéd porták házörzői, riadójukat átvették, továbbadták a távolabbiak, belezengett az egész, beláthatatlan éjszaka.

3.

Vukosav és Jeremija sietve hagyták el a falut, átvágtak a réteken, rátértek az útra, s Gusinje felé szaporázták léptüket – Vukosav arrafelé indult el, Jeremija meg nem kérdezte az okát. Szótlanul haladtak, s minél távolabbra értek a falutól, annál

erősebben érezték a fáradtságot, kivált a lábukban. Senki sem akadt útjukba, üldözés zaját sem lehetett hallani a hátuk mögül. Amikor a forráskúthoz értek, amely csobogással tartotta ébren magát, csurgatta vizét a favályúba, rájöttek, hogy közel járnak Gusinjehez, s Jeremija, akinek megcsapta az orrát a Vukosav tarisznyájából áradó meleg étolaj illata, a frissen süített tészta szaga, suttogva megkérdezte:

– Szerezted valami harapnivalót?

– Szereztem, egy egész tepsi pitét, de hogyha... ma legyilkoljuk, akkor nem nyúlunk az ételéhez... Lekenyereztem a kutyáját, meg a szomszéd házörzőket.

Hajnalban, amely bizonytalan, zavaros homállyal köszöntött rájuk, amilyenek lenni szoktak ilyen évszakban az éjszakából visszamaradó, csendes várakozással teli hajnalok, ritkás, ráérős hó kezdett szállingózni, mintha még csak méricskélne, érdemes-e, s csak aztán kezd majd rá istenigazából. Vukosav attól félve, hogy a megeredő havazásban láthatóvá válnak a lányomaik, vizslatni kezdte az eget, milyen magasból, milyen felhőből ered az áldás, s ekkor a közelben füstfelhőt pillantott meg, amilyen rendszerint a hideg reggeli órákban szokott megállapodni a kisvárosok fölött: vékony, ritkás csíkban húzódott, a teteje egyenletesre simult a hideg légrétegtől, jeges kék sáv választotta el a mögötte meredező, már behavazott hegy félkörívétől.

– Gusinje – suttogta Vukosav, s balra letért az útról. – Leshelyet kell keresnünk.

– Már éppen melegedni kezdtem volna – szólalt meg Jeremija akadozó hangon. – És ettől a gusinjei füsttől még a fáradtság is mintha kiállott volna a lábamból...

Amíg fedezék után kutattak, a havazás sűrűre és szaporára fordult, a reggel meg visszafordult: újra besötétedett. A fedezékbe érve aztán Vukosav jobban szemügyre vette Jeremiját: szürkéslila volt az arca, kirázta a hideg, s ettől már-már folyvást vacogott a foga; rövid, szökés bajsza ritkásan meredezett. „Nem bírja ki. Sok volt neki az a gubbasztás a kórákás mögött” – gondolta Vukosav, s tüstént azon kapta magát, hogy neki is szorítania kell már a fogát, hogy ne verődjék össze, remeg a karja, még a jobb keze is. „Nesze neked!” – Szemügyre vette a kezét, s ekkor olyasmit hallott, mintha valaki időnként a markába lehelgetne. De mindjárt másként kezdett hangzani ez a nesz: lépő lábak csoszogásává változott. Vukosav körülnézett, kilesett az útra, amely a két sor sövény közül úgy ért ki itt a szabadba, akárha a saját bordáit levetkőzve meztelenedne el: egy ember jött a város felől. Még messze járt, s csak gyengén lehetett látni, de Vukosav ösztönével mégis ráismert. Letérdelt a kidőlt fatörzs mögött, rátette puskáját, és igyekezett kényelmesen elhelyezkedni. Jeremija is így tett. Vukosav odasúgta neki:

– Majd én magam. Az enyém. Csak akkor lőj, ha elhibáznám...

Már meglehetősen közeire ért az illető. Puskáját a közepén megmarkolva lógázta; bocskorban lépkedett, paszományos, buggyos fehér nadrágban, fekete juhászbekecsben, amelynek bő, kurta ujjja meg-meglebbent a fehér turbán alatt, amelyet a rugovóiak viselnek. Vukosavnak ekkora távolságból – nyilván a hő kívánságtól, hogy az jöjjön, akire lesnek – hirtelen úgy rémlett, hogy ez nem is ő. Ismerte a vérbűnöst, látta néhányszor Radosav halála előtt is, látta nemrégiben Plavban: nem bekecset, hanem prémes mentét hord, nem visel rugovói turbánt, és nem ilyen kurtalábú, zömök termetű. Vukosav elbizonytalanodva tekintett Jeremijára, aki szótlan grimasszal biccentett a mordályra meg az útra: lőj már!

– De biztos, hogy ő az? – kérdezett vissza szótlan pillantással.

– Ő.

Vukosav célba vette, s ekkor már ő is biztos volt benne, hogy az emberét vette célba. Csodálkozva tapasztalta, hogy már nem remeg a keze. „A te bajod – szúrte hangtalan szavát a fogai közül –, hogy kurta a lábad, ilyen lábon nem szökhet el egy

ilyen ember.” Csak hát hol vegye célba? A fején? Csupán a fehér turbánját látni, de az akkora, hogy nem tudni, mennyi a fej, mennyi a ruha. A mellére célozzon? Akkor viszont pontosan a szívét kell eltalálni, de ahhoz meg nem lehet elég tisztán látni, zavarja a tisztánlátást a fekete bekecs repdeső ujj. Ekkor azonban váratlanul kioldódott a közeledő ember turbánja, a vége lecsúszott a vállára, eltakarta félig a mellkasát is. Fehér a feketén – ez már igen. Vukosav célba vette a kibomlott turbánkendő végét. S ebben a pillanatban eszébe jutott Radosav. Olyan gyöngéden és meghatóan támadt föl emlékezetében, mintha végre jó hírt kapott volna felőle, mintha ismét találkozhatnának egymással! Erezte, hogy szemébe könny gyülemlik, ezért igyekezett mihamar pontosan célra tartani, s lőtt. Jeremija látta, hogy nem vétette el a célt, de azért ő is lőtt egyet, csak úgy a levegőbe – ha majd elszámolásra kerül a dolog, nehogy már az legyen, hogy csak egyetlen lövés dördült, hogy egyedül Vukosav lőtt.

Amikor elvégeztetett, Vukosav ott maradt vigyázni, Jeremija pedig leereszkedett a lejtőn, hogy elvegye a megölt ember puskáját, s hogy valamit a maga holmijából a kiontott vérbe vessen, nehogy a vér a nyomukba eredjen. Elvette a puskát, a halott bekecse alatt ezüst nyakláncon csüngő ezüst órára bukkant, azt is elvette, ám nem vett oda semmit a vértócsába, mert nem lelt magánál semmi alkalmatosát: csak a történelem meg a bocskora jöhetek volna számításba, de hát a történelemet sajnálta, hisz kevés volt belőlük, a bocskora lehúzására meg nem szánta rá magát – hullott a hó, igaz, még nem borította be a földet, de mégiscsak havazott. A puskát magasan az út fölött elrejtették az erdőben, és kerülőúton indultak haza, a falujuk felé. De nem tettek meg száz lépésnél többet, máris azt vették észre, hogy vagy húsz fegyveres, szemlátomást Alibašić falujából, el akarja vágni az útjukat. Vukosav meg Jeremija szaporázni igyekezett a lépést, hogy egérutat nyerjen, mielőtt még elébük kerülnek, de a lábuk alig akart engedelmeskedni, mintha csakugyan a nyomukba eredt volna a vér. Végére belátták, hogy csak egyetlen irány maradt előttük szabadon, a meredek lejtőn jobbra, fölfelé, csak hogy az a meredély csupasz volt, és csak oldalazva lehetett volna megmászni. Ez pedig egyenlő lett volna azzal, hogy céltáblául kiállnak az ellenség elé. És Vukosavnak az jutott az eszébe, hogy talán mégsem kellett volna erre jönniük, avégett, hogy tudtára adják a történet nemzetségüknek, hanem inkább elosonni Gusinje mellett Vrmošig, onnan Kutin át Andrijevićába, Crna Gorába. De most már, az ellenség szeme láttára, szégyen lett volna megfordulni. És hasztalan is: üldözőik frissebbek, fürgébbek, utolérték volna őket, lövöldözéssel fölverték volna a fél világot. Ekkor eldördült néhány ismétlődő Mauser-lövés (tuk-tuk), két-három lövedék füttyült el mellettük, fölhangzott a támadók harci kiáltozása.

4.

Vukosav és Jeremija, látva, hogy se előre, se hátra nincs tovább, körülkémlt, akad-e valami fedezék, ahonnan viszonzhatnák a tüzet, amíg valakinek az albán falvakból szemet nem szúr, hogy itt húszán vadásznak kettejükre, s ez okból a védelmükre nem kel, vagy amíg az övéik közül nem érkezik segítségükre valaki, vagy legalább csak avégett, hogy minél drágábban *fizessenek* az életükért. Nem messzire alattuk egy földteraszra láttak, két, nyilván másvalahonnan odahurcolt, meglehetősen nagy szikladarab meredezett rajta úgy jó ölnyi távolságra egymástól: Marko és Relja ^[1] görgethették oda, hogy legyen min megpihenniük egy-egy beszélgetés erejéig. Görnyedve odaszaladtak, és elbújtak a bal oldali kőtömb mögé.

Takarékoskodniuk kellett a történelemmel. Hasaltak, kikukucskáltak, füleltek az

ellenség lövéseire. Szakadatlanul hangzott az összevissza lövöldözés minden oldalról, visszhangot keltett a környező, homályos hegyekben, s tompán visszaverődve még fojtottabb, vészjóslóbb volt a lármája. Vukosavnak valami okból úgy rémlett, hogy éppenséggel ezek a hangok meg a hó, amely a környéket lassan belepve, végképp közönyösen mindazzal szemben, ami itt most végbemegy, szakadatlanul hullott rájuk, ezek választják el őt a világtól és az emberektől, s ítélik teljes és visszavonhatatlan magányra. És leküzdhetetlen vágyat érzett, hogy ő is lövöldözni kezdjen – tekintet nélkül mindenre, egyfolytában, mind a négy égtáj felé. De fennhangon csak azt mondogatta Jeremijának és saját magának:

– Takarékoskodj a tölténnyel. Csak arra lőj, aki egyenest felénk tart...

S mintegy megmutatva, miképp kell ezt csinálni, húszlépésnyi közelségbe engedett egy testes, aránytalanul vaskos csípejű és kövér, pocakos, ragyás arcú férfit, akinek bajusz helyett jobbra-balra csupán néhány szőrszál csüngött lefelé az ajkán. „Add meg magad, *rája!*” – kiáltotta, s puskája tusával ütögetve a földet, kihívó lassúsággal közeledett, szeme kidülledt, nagy, borotvált feje búbján szaporán verdesett ritkás, hosszú üstöké; gyapjú fejrevalóját – a *čulafot* – már elveszítette, vagy szándékosan vette le, nehogy elveszítse. Vukosav még közelebb engedte, aztán egy lövéssel leterítette: hanyatt esett, lecsúszott a lejtőn, csak nyers borjúbőrből csinált, szőrös bocskorát lehetett látni főntről. Mégiscsak sokat kellett löniük, nem mindegyik támadójuk állt ki eléjük magában, céltáblának, együtt meg nem engedhették őket húszméternyire. Így aztán hamarosan végére értek lőszerkészletüknek: már a két kezükön megszámlálhatták a maradékát. Jeremija attól féltében, hogy elfogy a tölténye, még mielőtt kellőképp *megfizethetne* az életéért, föltérdelve lőtt egyet, utána elégedetten föllélegzett, majd ugyanabban a minutomban hátrarándult a teste, és fejfelé előre a sziklakőre bukott.

– Eltaláltak?

– Megsebesítettek. Egy kicsikét... – Jeremija ismét térdre támaszkodott, s megint leadott egy lövést.

Közben Vukosav észrevette, hogy két üldözőjük valahogy fölélük, már csaknem a hátukba került. Megkérdezte Jeremiját, képes-e még löni; igenlő válaszára csak annyit mondott: „Tartsd magad, mindjárt jövök!” Azzal megfordult, s odakúszott a másik kötömb mögé. Miután a hátulról támadókat némi visszahúzódsra és a földre kényszerítette, tüzet szüntetett, és változatlanul ellenfeleire tartva puskáját, fülelni kezdett: lödöz-e még Jeremija? Már nem lőtt, nem mozdult. Vukosav odafordult, s látta, hogy Jeremija a hátára hanyatlott, fejtetőjét a kötömbnek feszítve fekszik. Otthagytta puskáját a maga sziklájánál (hadd higgyék, hogy irányzékon tartja őket!), s visszakúszott Jeremijához.

– Pihenek egy kicsit... – suttogta Jeremija. Vukosav fogta társa puskáját, lőtt vele egyet, nekitámasztotta a kőnek úgy, hogy lentről látható legyen a csöve, s megint csak úgy biztatta Jeremiját: „Tartsd magad!” Azzal visszabújt a hátsó szikladarab mögé, szent elhatározással, hogy ha törik, ha szakad, kilövi azt a kettőt, amelyik a hátukba került. Amikor minden valószínűség szerint megsebesítette egyiküket, megint a háta mögé fülelt, hogy mi történik mögötte. Ekkor valahol a támadók hátában puska lövések csattantak. „Segítségünkre jönnek?” – fordult meg agyában, s elrikkantotta magát, hogy az ellenség is jól hallja: „Csapj oda, Jeremija Obradov, jön a segítség!” Azok ketten, akik hátulról próbáltak rájuk támadni – az egyikük futólépésben görnyedve, a másikuk négykézláb –, csatlakoztak társaikhoz. Még egy lövést leadott rájuk, majd futva visszatért az elülső kötömbhöz. S látta ám, hogy üldözőik bátorságra kapnak, szokellésekkel nyomulnak előbbre; ezért aztán nem tudott Jeremijával foglalkozni, csak az arcába pillantott, megkérdezte, hogy érzi magát, és úgy rémlett neki, mintha amaz bólított volna. Valami hirtelen támadt erővel, szinte eszeveszetten a dühtől, leadott

még három lövést. Szólongatta Jeremiját, igyekezett lelket verni bele, megfékezte a támadókat, földre kényszerítette őket. Ettől még jobban megjött a hangja, már gúnyolódott is fölöttük, és kiáltozva siettette a segélycsapatot. Akkor egyszeriben rádöbbsent, hogy mindössze egyetlen tölténye maradt. Ezt nem szabad ellőni – szüksége lehet rá a végső esetben, nem kerülhet élve az ellenség kezére. Hát Jeremija? Odafordult. Jeremija már teljesen kinyújtózott a földön, s így meglepően hosszú legénynek bizonyult. Belenézett az arcába: nem olvadt rajta a hó. Lehessentette róla a havat, szólongatta, rázogatta, letörölte a vért alsó ajkáról, abból a repedésből, ami nem volt még ott, amikor lehasaltak a szikladarab mögé. Halott. Üvölteni szeretett volna, azonnal véget vetni az egésznek egy utolsó golyóval. De nem maradt ideje semmire. Valami új körülmény támadt: harsány kiáltások csattantak föl körülötte, olyasféle szavak, amelyeneket ő maga is használt az imént, de ezek valahogy érthetetlenek voltak. Riadtan fölkapta a fejét, s egy szempillantás alatt elszállt belőle a mámor: összes ellensége, akikkel harcolt, vagy tízlépésnyi közelben ott állt várakozón, mozdatatlanul, és csak nézett őrá meg valahová a háta mögé. „Nem lőnek már, élve akarnak elfogni” – gondolta. Előre rántotta derékövéből a kését, fölegyenesedett, kihúzta magát, és hirtelen támadt nyugalommal, amin maga is csodálkozott, így szólt:

– Na, jöjjön csak ide, akit anya szült!

Ám azok csak álldogáltak, s bámultak rá meg a háta mögött valamire. Ismét eldőrdült egy lövés tőle jobbra, valahol fent a dombtetőn, ezúttal már egy kissé nagyobb durrant, mint először.

– Aha! Nincs hozzá kurázsitok! – kiáltotta Vukosav acsargó hangon. De abban a szent pillanatban erős kezek csaptak le rá hátulról. Megpróbált kiszabadulni a fogásból, egész testével hátrafordulni, ám csak a fejét bírta odafordítani: két török katona tartotta, mögöttük pedig egy egész seregnyi állt, s egy részük feléje tartott.

– A hatósággal nem verekszem – mondta Vukosav, s hagyta, hogy elvegyék a kését meg a puskáját.

Alibašićék és falubeli társaik azon nyomban körülvették őket, és a közeledő puska lövésekről magyaráztak a tisztnek: nyilván a betyárkodók segítői jönnek. A tiszt elküldte eléjük osztaga felét, Alibašićék pedig azt követelték tőle, hogy adja át nekik a foglyot. A tiszt úgy elengedte a füle mellett szavaikat, mintha nem hallotta volna, s megkérdezte Vukosavtól, vajon „halott-e amaz, amelyik ott fekszik”, majd személyesen is odahajolt, hogy meggyőződjék róla. Eközben Alibašićék a könyökénél fogva ráncigálni kezdték Vukosavot, megkísérelték kiragadni a katonák keze közül.

– El innen! – kiáltott a tiszt. – Majd a bíróság ítélkezik fölötte...

Parancsot adott, hogy kötözzék meg a foglyot, mire Alibašićék lármázni kezdtek, némelyikük a puskájához kapott. A tiszt vagy húsz emberével elválasztotta őket a fogolytól, s indulást vezényelt Gusinje felé. Vukosav azonban semmi áron nem akarta otthagyni Jeremiját – Alibašićék még holtában is megkínoznák, fejét karóra tűznék. Hosszas gyözködés után elérte, hogy eloldozzák a kezét. Erejének végső megfeszítésével vállára vette Jeremija tetemét, a katonák ismét megkötözték a kezét, amellyel Jeremija előrelógó lábát fogta maga előtt. Eközben Vukosav mélyeket szusszantott súlyos terhe alatt, fölneézett, s csak akkor vette észre, hogy innen a földteraszról a távoli tó csíkjára látni. A ritkás hószállingózástól beszürkült, homályos, alacsony égbolt metsző hidegével nyomasztón hatott rá, s ettől gyorsan visszafordította tekintetét. A menet éle megindult, ezt követte a tiszt meg a fogoly (kötélvégen, a tiszt lovának nyergéhez erősítve), s mögöttük menetelt az oszlop maradéka. Alibašićék és falubelijeik fenyegetőzni kezdtek, hogy tüzet nyitnak a katonákra, ha nem adják ki nekik a gyilkost, hogy magához a szultánhoz mennek panasza, hogy Gusinje lakosai, azok az áruló vén gyaurok drágán megfizetnek még mindezért. A tisztet, minthogy nem

gusinjei volt, nem érintette ez az átkozódás, de amikor azt látta, hogy a plaviak – így hívott minden muzulmánt, aki a környékén lakott – nem tágítanak a menetoszlop sarkából, és puskáikat rázva fenyegetik a katonákat, parancsot adott, hogy kergessék el őket.

– Egy lépést se tovább! Nem fog a szultán a plaviak miatt Oroszországgal háborúzni...

– Ismerünk mi titeket, gusinjeieket, ismerjük a szultán iránti hűségteket még a szkadari lázadás meg Dúl bég idejéből!

– Mi is ismerünk benneteket, miattatok veszítette el a szultán Ulcinjt... [2]

Nemsokára egy faluba értek, ahol lakott néhány pravoszláv család. A vének megkérdezték a katonáktól: miért cipeli a fogoly a holtat? S följánlották, hogy eltemetik a temetőjükben. Vukosav nem egyezett bele: tudta, hogy Alibašićék tüstént kiragadnák a holttestet a *ráják* kezei közül. Akkor a vének azt kérték a tiszttől, engedje meg nekik, hogy saroglyán vigyék a meggyilkoltat a városba, az igazán istenes dolog volna. A tiszt engedélyezte, alighanem ugyanazon okból, amiért Vukosavnak is megengedte, hogy a vállán cipelje a tetemet: így komolyabbnak látszott az ő sikere – az egyik betyár holtan, saroglyán, a másik megkötözve. Így vonultak be Gusinjéba. Ott Vukosav a fogdaudvaron álldogált mindaddig – közben-közben leletörölve a havat Jeremija arcáról –, amíg oda nem érkezett kérésének megfelelően az egyik Čekić nembeli, gusinjei muzulmán, akivel Vukosav nemzetsége szegről-végről rokonságban állott. Azzal adta át neki Jeremija holttestét, hogy juttassa el a családjához, vagy végső esetben helyezze nyugalomra a helybeli pravoszláv temetőben. Ezek után megcsókolta Jeremiját, levetette a bekecsét, befödte vele a halott fejét és mellkasát, s akkor a foglárók bekísérték őt a tömlöcbe.

5.

Azon a télen a hegy, amelyiken a Plavból Pećbe vezető út keresztülhalad, már igen korán járhatatlanná vált, s nem nyílt meg március végéig még a gyalogosoknak sem, még kevésbé látszott alkalmasnak a gyalogpandúrok számára, akiknek kísérsük kellett volna a letartóztatottat. Nagy hőesések követték egymást szakadatlanul, s nem keményedéit meg a hótakaró; a hegyi meredélyekről meg a lejtőkön lecsúszó fatörzsek nyomvonalában hatalmas hótömbök zúdultak alá, összetörve-zúzva mindent, ami csak útjukba került. No, és a vizsgálat sem haladt előre, sehogy sem sikerült kibogozni Vukosav ügyét, nem jutottak dűlőre vele. A hatóság előtt nem ismerte be, hogy ő meg Jeremija eltették láb alól Aljo Alibašićot, ők, úgymond, piacra mentek Gusinjéba, vágójuhót vásárolni, rokonuk, az egyik Čekić meghívta őket vacsorára meg éjjeli szállásra; kora reggel pedig hazafelé indultak. Mentek, mendegéltek az úton, aztán bő félórai járásra két puskalövést hallottak valahonnan a hátuk mögöl, de nem törődtek vele, hiszen lövöldözni folyton lövöldöznek; akkor tértek le az útról, amikor látták, hogy Alibašićék bekerítik őket; lövöldözni meg akkor kezdtek, amikor rájuk támadtak. Vukosav minden állítását igazolta Čekić, hogy mentesen az állami bíróság előtt egy embert, aki vérrokoni kötelességét teljesítette. Sőt, maguk Alibašićék is félrevezették a nyomozást: kijelentették, hogy fogalmuk sincs róla, ki ölhetette meg Aliját, s hogy Vukosavot semmivel sem vádolják, és nincs semmiféle követelésük vele szemben *a bíróság előtt* (hát megengedhetnék-e maguknak Alibašićék, hogy helyettük a hatóság álljon bosszút, megkaparintsa a gyilkost, megfosztva őket attól a joguktól, hogy saját

kezükkel és puskájukkal álljanak bosszút rajta?), ami pedig *a harcban* elesetteket illeti, hát abban senki sem hibáztatható: öltünk mi is, öltek ők is. Arra a kérdésre pedig, hogy egyáltalában miért bocsátkoztak a csetepatéba, azt felelték: a pite miatt! Vukosav a házból, egyenest a sütőlemez alól vitte el a pitét, hogy megszegyenítse őket atyafiságuk előtt!... Így hát a török hatóságok csak öt hónap múltán, április elején indították útnak Vukosavot Peć és Prizren felé.

A hatfőnyi őrkíséret, Vukosavot közrefogva, némán, körültekintő óvatossággal, röviddel éjjél után indult el Plavból, azzal a meggondolással, hogy jobb, ha sötétben haladnak el Skić és Livada falvak mellett, ahol pravoszlávok is laktak, s kivált, ha így haladnak át Desni és Lijevo Metehen, ahol végképp alig lakoztak muzulmánok. De magának Vukosavnak is ez felelt meg inkább: minek jókedvre deríteni az ellenségeseket, minek szomorítani a rokonokat, a hozzátartozókat, még ezzel is tetézni a fájdalmukat? A városból kiérve, amíg egyenletes, széles úton haladhattak, a fogoly előtt, mögött és egy-egy emberükkel a két oldalán vonult az őrcsapat. De amikor elértek a Meteh előtti kaptatok és lejtők vidékére, maguk elé hajtották a mindannyiuk kosztját zsákban cipelő, hátrakötött kezű Vukosavot: ha netán rájuk lőnének a sötétben, hát találják el őt elsőül.

A kelő nappal hágtak föl Dió hegyére – Čakor hasonmására és szomszédjára a Plav felőli oldalon –: ők délnyugatról, a napkorong meg keletről. Lihegtek, izzadtak a nehéz úttól, amit az emelkedő mellett még az is csüggesztővé tett, hogy minden olyan közelinek látszott, valójában azonban háromórás kaptató várt az áthaladóra – az őrcsapatnak pedig négy órájába is beletelt. Úgy döntöttek, hogy megpihennek, s ehhez még vissza is gyalogoltak egy kicsit a hágó túloldalára, amelyet nem mindenütt borított hó, az innensőn ugyanis vakította a szemüket a hólepel, márpedig a pandúroknak fontosabb dolgokra való a szemük, nem könnyhullatásra, meg aztán amott már nem is letek olyan helyre, ahol leülhettek volna. Még Vukosav kezét is eloldozták, hadd pihenjen, hadd mozgassa meg elzsibbadt karját. A nap rápillantott az őrcsapatra, sarkon fordult, elment balra, és egy kissé magasabbra hágott, hogy megkeresse a tavat. Amint rátalált, a tó valahonnan a legmélyéről fakadón elpirult, aztán lángra lobbant, lobogott, s tágulni kezdett Plav irányába. A lángnyelvek hamarosan egybeolvadtak, s a tó föl-szállni látszott a magasba. A Lim is lángot fogott, s a partját kísérő, száraz nádasra könnyű, fehér füstlepel terült, s ez is fölfelé szállingózott. Az áttetszőn megvilágított s felső részükön elritkuló és hirtelen könnyeddé váló füstcsóvák Meteh házai fölött szintén a magasba törekedtek. Vukosav feje megbicsaklott, mintha e füstcsóvák finom szálai valahol a lelke mélyén érintették volna meg, s ismét Prizrenre, a bíróságra, a halálra gondolt. S mindjárt utána, akár a füstcsóvák, valahonnan a mélyből fölbuzgott bensejében az emlékezés tegnapelőtti találkozására rokonaival. Hát igen, mindannyian ünneplőbe öltöztek, sőt, az ő bátorítására, az ellenség bosszantására még gyászba is, Radosav és Jeremija emlékére; valamennyien arról beszéltek, hogy vigyázzon magára, a családjáért ne aggódják, hozzátartozói nem csüggednek, nem hagyják el magukat. S mind olyan szokatlanul viselkedett, kiváltképp az anyja, aki nyilván már amint az első eltörökösödött család házához ért, úgy kihúzta magát, hogy majd hanyatt esett járás közben, s magasabbnak tetszett, mint valójában volt. Vukosav mindezt újra maga előtt látta, míg rezdületlen szemmel rámeredt a tóra: az megint kigyulladt, összefüggő tűznyelvként lobbant a magasba, majd ezernyi lángra szakadozott szét, ettől a víz elsötétült, s kezdett alább ereszkedni. Igen, igen, csakugyan valami szokatlan merevség jellemezte mindannyiukat, hiszen középút nem létezett számukra; hétköznapi állapotukban elárulták volna érzelmeiket, nem bírták volna visszatartani zokogásukat. Csak középső leánya, Ljuba fakadt sírásra, de amint a többiek jelentőségteljesen, szemrehányólag rápillantottak, meggondolta és összeszedte magát: tudom, többé nem teszem, ezt fejezte ki tekintete, bölintása. A felesége pedig megint állapotos volt,

terhessége vége felé járt, s most a maga szokásos, esetlen módján fiút ígért neki. De vajon honnan tudhatja előre? S ha tudja is, ez talán megváltoztathatja, ami történt, vagy azt, ami Prizrenben vár rá? Ki marad így mellettük, miből fognak megélni?

Lobot vetett a tó, mint a végsőt lángoló pálinka, széthullott, ülepedni kezdett, összement, a mélybe húzódott, eltávolodott. Vukosav hátrarándult, a csípőjére csapott tenyerével, s olyan hangot hallatott, mint amilyennel a parasztok szokták fejszecsapásaikat kísérni favágás közben. Erre az örök, akik már előbb is figyelték, mi megy végbe az arcán, a szemében, talpra ugrottak, ráfogták puskájukat. De Vukosav mozdulatlan maradt. A pandúrok parancsnoka sértett, dühös hangon rákiáltott:

– Miért nem állsz föl? Talpra, tartsd a kezed, visszakötözzük.

Lefelé haladtukban, Rugovo irányában, négy-öt óra leforgása alatt három tavaszi hónapban haladtak át. A szurdok közvetlen bejáratánál, Kotloviban a havazásokban bővelkedő, hegyi vidékek szokásos márciusközépi időjárása fogadta őket. A szurdok alján összegyűlt hó még csak meg-megroggyant, kezdett a fölismerhetetlenségig megváltozva összeaszni, de azért még a beszakadás veszélye nélkül lehetett járni rajta, s az óriási tölgyek és fenyők ágai épp csak kezdtek előtűnedezni a hó halmai alól. A felszínre bukkanva aztán váratlan időközökben sustorogni kezdtek, majd kis ideig himbálóztak, mintegy azt próbálgatva: megy-e még nekik, nem felejtették-e el? A legfőbb ágairól, amelyek már rázogatták lefele a havat, vagy már le is rázták magukról, csöpögött a víz, s ezektől a faágakon csüngő, majd lehulltukban is csillogó vízcseppektől kékes színben pompázva vált a fák tövében mélyen a talajszintig likacsossá a hó. A hó alatt a maga útját némán vajú folyó csak néhány napsütötte helyen bukkant a felvilágra, s ilyenkor még ott is lármásan csobogott, ahol amúgy hallgatnia kellett volna, amilyen fekete csillogással hordozta még haragját a benne fölgyülemlett sötétség miatt... A szurdok közepén, ahol a bal oldali lejtő eltávolodik a jobb oldalitól, és lankásabbá lesz, már beköszöntött az április, mint Plav környékén is: csak a mélyedésekben őrződtek meg az alámosott hóbuckák. Víz cseperészett, csöpögött, folyt, csobogott, csillogott, cseverészett, áradt szét mindenfelé. A levegő hol hóbuckák, hol ibolyák, tavaszi kankalinok illatát hordozta, hol meg a halak szagát, és minden látható volt benne: a világosság is meg a verőfény lehelete is egyszerre, az a valahonnan kiáradó lehelet, amelynek a határa tisztán érzékelhető volt. Az ösvényeken szerteszaladgáló, kis erecskék és megiramodó vizsugarak temérdek hordaléknyomot hagytak maguk után mindenfelé, metszett kristálytörmeléket halmoztak föl itt-ott. Néhány éles kavics Vukosav bocskorába is beférközött a talpán támadt hasadáson át. Amíg büvökörében tartotta a szeme elé táruló látvány, s benyomásai Jeremijához visszajáró emlékeivel meg a hozzátartozóihoz szálló gondolataival keveredtek, addig igyekezett nem törődni ezekkel a kavicsokkal. Később megpróbálta a talpával odébb helyezgetni őket, majd próbált a talpa karimáján lépdelni. De mindhiába: a hasadt kavicsdarabkák igencsak zavarták a járásban, a gondolkodásban, az érzésben és a bámészkodásban! Kérte kísérőitől, oldozzák el egy kicsinyég a kezét, hogy lehúzhassa és kirázhassa a bocskorát.

– Nem szégyelled magad? Mi az a pár kavics egy betyárnak! Nem alkalmas itt megállni. Ahány ökröt elhajtottál te ezen a vidéken... Még majd a nyomunkba érnek a rugovóiak, akkor pedig hatan sem védelmezhetünk meg tőlük...

Amikor az egyik éles kavics belefúródott a talpába, megint egyszer kérlelte őket, hogy oldozzák már ki a kezét, vagy maguk szedjék ki a kavicsokat bocskorából. Az előljáró roppant mód fölbőszült ettől a kéréstől: hát ki látott már olyat, hogy a császár fegyverese húzza le egy eleven betyár bocskorát? Így jutottak el a szurdok kijáratához. Egy kőfolyosón vezetett itt az ösvény a folyó mentén, függélyes sziklafalak tövében: az eget csak úgy pillanthatta meg az ember, ha fejfedőjét a tarkóján megtámasztva

kezével, teljesen hátrahajtotta a kobakját. Itt aztán, harmadjára is, megint egészen új időjárás fogadta őket: füvet érlelő langymeleg, amely a sarjú illatát árasztja; friss, nedvdús fű törekszik elő minden maréknyi földből, minden sziklahasadékból; az útmenti, gombaforma lócitromokból kukoricaszem sarjasztja zöld tollát, a fölmeredő folyópart és a szurdok jobb oldali sziklafala közti részben egy kis darabka, színek ég-bolt háttére előtt, szétágazó, törzseden vadmeggyfa hajtott virágot. A madarak egymás szavára fülelnek, sorban válaszolgatnak, egyikük azonban elválva a többitől, a folyó morajlásához kíséretül énekel magában, választ nem várva, belefeledkezve lelkes énekébe – egy rigó. Már csak száz vagy kétszáz lépés, legyen az akármilyen kínkeserves is, és napfényes síkság tárul ki előttük, május derekához illő viseletében: a szülőföldje.

Miközben éles kavicsokkal a talpa alatt megtette ezt a kétszáz lépésnyi utat, a magasból egy csöpp víz hullott a kezére. Csodálkozva nézett körül, majd fölpillantott – sehonnan sem csurgott, csöpögött, felhő sem volt az égen, harmathoz pedig még korai az évszak. De a kiugró sziklafalon, a remetebarangok félig leomlott bejáratai előtt fecskék kavarogtak, csicseregve üldözték egymást, ott építettek fészket, oda hordták az építőanyagot, vizet és élelmet az építőmestereknek. Összegyűltek és munkálkodtak; s ez a háromféle tavasz, ez a sok újdonság és változás, a természetnek ez a fölszabadult ereje, mindez egyetlen napba sűrűsödött itt: éppenséggel ebbe a mába. Az a vízcsepp egy fecske csőréből hullott a kezére. Ilyen napon, amikor így változik a természet, olyan a látszata, mintha minden lehetséges volna. Minden, csak az nem, hogy e változások az ember sorsába és helyzetébe is változást hozzanak: megszabadítsák a le-tartóztatásból, őrzői markából, a fogdától, a bíróságtól és az ítélettől. És Vukosav Radomilić, aki makacsul hallgatott, hogy ne okozzon örömet a plaviaknak, s ne adjon nekik ürügyet megítéltetésre, és egy sóhajjal sem árulta el sem gondolatait, sem fáradságát, és igyekezett kisebesedett lábbal sem sántítani, most mégis kiadott magából valamiféle köztes hangot, valami nyögésfélét, álmélkodásfélét:

– Ó, Istenem!...

Később úgy mesélte, hogy mindezek után az a börtönben töltött első éjszaka volt a leghosszabb és legnyomasztóbb az életében. És nem azért, mert egy koszos, szűk, kemenceszerű zugolyba vetették, mert szakadatlanul sajgott a lába, mintha tűz perzselte volna hol az egész testét, hol meg csak bizonyos testrészeit, hanem azért, mert a korábbi napok, kiváltképp az utolsó három nap szaggatott hangjai nem hagyták aludni, nem hagytak nyugtot neki. Százszor is megpróbált elaludni, lábát megmozdítva, kényelmesebben elhelyezve, de csak zsibbadás követte próbálkozásait, utánuk meg, hirtelen fölriadva, csak még elviselhetetlenebbnek érezte a fáradságot, csak félálomba volt képes visszamerülni, de olyankor máris fölhangzottak az emberektől és a tárgyaktól elváló hangok, amelyekről mindazonáltal tudni lehetett, hogy kié voltak, s mit jelentettek, fölhangzottak és elenyésztek a sötétségben, félbeszakadva, összekeveredve: anyja szavai, a folyó hangja, lánya zokogása, a pandúrok lépései, a víz csöpögése, a madarak kurkolása... S csak hánykolódik a félálmából riadt ember, aztán megint, még fáradtabban elcsitul, s végleg elcsigázottan ismét hánykolódni kezd. S hány ilyen darabkára szakítható szét az éj és a rab, elképzelni is nehéz!

Prizrenben hét év börtönre ítélték Vukosavot. Senki sem indított ellene polgári büntetőjogi keresetet; Čekić mellette tanúskodott; Alibašićék kijelentették, hogy emberüket a lövöldözés során Jeremija ölte meg, Vukosavot mégis elítélték törvénytelen fegyvertartás, fegyveres összecsapásban való részvétel miatt, amiért, mellel szólva, ellenségei közül még csak le sem tartóztattak senkit. Az ítélet után Szkopjéba szállították Vukosavot kényszermunkára...

– És engem, a másodéves hallgatót – szakította félbe Vukosavról szóló elbeszélése

fonalát Ostojić – utasít a tanszékvezető, hogy mutogassam végig a régészeti múzeumot, magyarázzam el a kiállított tárgyakat holmi külföldi delegációnak. Neki, persze, megvoltak az indokai, hogy miért érdemes azokat mutogatni, és miért épp engem érdemes erre a múzeumlátogatásra kijelölni. De nekem is megvolt rá az okom, hogy visszautasítsam. Államérdek, tág látókör, nagylelkűség meg ötletesség volt az ő mozgója – az enyém bezzeg nem! –, de hát ő azért tanszékvezető, azért professzor, azért hosszabb a címe-rangja, mint a szultán titulusa a *Kis Šćepan*-ban [3]! A z ő számára, meg akiket képvisel, a történelem egész menetének egyetlen célja van: az, hogy létrehozza őket, s miután ezt megtette a történelem, hát maradéktalanul költözzék beléjük, és a továbbiakban ők maguk legyenek most már az eleven történelem. Ő meg van a dolgokkal elégedve, tehát minden jól van, ahogy van, mindenki köteles megelégedett lenni. De ott egye meg a fene az ilyet, ahol van!

Azt az óriási, ormóttan épületet, amelyik a régiségben postafogadó udvar volt, majd török börtön lett, Törökország veresége után pedig üresen maradt, mi régészeti múzeummá alakítottuk át, odacipeltünk néhány római kori kriptát és síremléket, márvány szobor-, fürdőmedence- meg ülőketöredékeket, amiket a római kolonizátorok valamelyik közeli településén ástak ki, s nosza, kezdtünk velük páváskodni: lássátok, micsoda római múltunk van nekünk! És csúszunk-mászunk ezek előtt a mohó és dölyfös nyugati „vendégek” előtt, a talpukat nyaljuk, tömjénezzük őket, igyekszünk lekenyerezni őket: ismerjete el rokonaitoknak, még ha távoli és szegény rokonnak is! Én viszont minden ilyen múzeumban, akár börtön volt azelőtt, akár nem, kőbe vésetném a statisztikai adatokat: itt senyvedett rabságban ennyi és ennyi ezer ember ennyi meg ennyi millió évig; meggyilkoltak, megfojtottak, agyonkínóztak, karóba húztak ennyit meg ennyit. Minden ilyen „vendégnek” meg „delegációnak” legelőször is ezt mutatnám meg, beledörgölném a képüket a vérbe, amelyet ők meg a cinkosaik meg a csatlósaik ontottak ki... Mégsem ez volt ezúttal a fő oka, hogy megtagadtam a külföldi delegáció kalauzolását a múzeumban, hanem ahogy mondtam, személyi természetű okom volt rá. A mi régészeti múzeumunkban töltötte rabságát nagybátyám is. És ha én most elvezettem volna oda a küldöttséget, végigmutogattam volna nekik dicső múltunk és kultúránk római kori bizonyítékait, olyan érzésem támadhatott volna, hogy lábbal tiprom, amire nem szabad rátaposni, hogy istenhozzádot intek neki, és átadom a feledésnek. Márpedig én képtelen vagyok megbocsátani egyetlenegy sebet, egyetlenegy sértést is, amit olyanoknak okoztak, akik azért sínylődtek, mert nem engedtek az erőszakoskodóknak. Ha elmegyek akkor a múzeumba, bizonyára azt tettem volna, mint amikor a társaimmal első ízben jártam ott: faképnél hagytam volna kedves vendégeinket, elküldtem volna őket a magam megszokott módján a fészkes fenébe, és egymagam jártam volna végig az összes fal hosszát, vizsgáltam volna meg minden tenyérsnyi darabkáját, hogy megtaláljam valahol a nagybátyám nevét, a rovásokat, amikkel a napok múlását jelölgette: 2555 nap! S egyre csak azt találgattam volna magamban: kapott-e vajon akár csak egyszer is hírt az övéiről; megtudta-e, hogy fia született; sejtette-e, mi vár rá, ha majd végül elhagyja a börtönt, és otthonába tér?

6.

Így hát Vukosav Radomilić végigraboskodta a maga hét esztendejét (pontosabban hét évet és hét hónapot, mert Abdul Hamid birodalmában a vizsgálati fogság nem számított bele a büntetés idejébe), majd egyszer egy éjszakán, június derekán hazaérkezett szülőföldjére. Másnap reggel megindult hozzá a rokonok, barátok,

sógorok áradata öreganyástul, feleségüstül. Öt álló napig tartott a multság. Vukosav naphosszat egy párnán üldögélt, tömlöcviselt lábát keresztbe tette, cigarettát sodorgatott magának és másoknak, a rabéletről mesélgetett. Mind az öt lánytestvére ott sürgött-forgott körülötte, leste minden mozdulatát, kitalálta minden kívánságát. Körbeülték, nem tudtak betelni vele, nem győztek szánakozni rajta. A börtönben kitanulta a gyöngyfüzést, s mindenkinek hozott ajándékot: nyakláncot, karkötőt, női tasakot, zacskót a kovakőnek, fogvájónak, zsebórának. És mindenki örült ezeknek az ajándékoknak, büszkén mutogatták egymásnak és minden újabb vendégnek.

Az egyedüli, aki a maga ajándékait – üveggyöngyös tokba bújtatott bicskát, szandált – bizalmatlanul és tartózkodón vette át, Vukosav hétéves fia, Gruban volt. Mi több, amint átvette, tüstént kiosont velük az utcára. Furcsa keveréke volt ez a gyerek egyrészt a látszólagos lassúságnak meg a bizalmatlanságnak, másrészt viszont a szokatlan vállalkozó szellemnek és önfeláldozásnak. Nappal igen keveset tartózkodott a házban, csak akkor ugrott be, ha valamire szüksége volt, vagy ha hívták, mindannyiszor rettentő türelmetlennek látszott, igyekezett a lehető legközelebb maradni az ajtóhoz, és folyton oda-odapislogott; nagy fülű, pisze orrú, hosszú szőke pillájú fiú volt, valamelyik ujja mindig be volt kötözve. Amikor szólították, nem válaszolt rögtön, csak habozva, durcás képpel adott választ. Vukosav néhányszor utánakérdezett, hova tűnik el folyvást a fia, s mindannyiszor azt a feleletet kapta, hogy az folyton fúr-farag, fon, ás, örökké *babrál* valamivel. „Énhozzám meg nem akarózik neki – állapította meg Vukosav magában. – Kerüli az idősebbeket, mintha nem bízna bennük, s az ő szemében én csak egyike vagyok az ilyeneknek, ráadásul ismeretlen, idegen, aki váratlanul állított be a házba, és a legfontosabb embernek bizonyult. Rendben van, majd megszokja...”

S alighogy a fiára, viselkedésére gondolt, valahogy máris a tó képe ötlött föl benne, vágya támadt mihamar megnézni. A tavat a börtön rekesztette el tőle, s Vukosavnak úgy rémlett: amíg nem láthatja újra, nem szabadul véglegesen a börtöntől. Amikor hazajött, esti szürkületben ért a Dió hegyére, a homály alulról, a hasadékok és völgyek fenekéről kúszott föl, s lepte el a hegyet, a tó pedig egyáltalán nem volt látható. A falut és a házukat magas sövényfal választotta el a tótól, föl kellett volna másznia rá, hogy megpillanthassa. De amíg a ház vendégekkel volt teli, s hozzá olyanokkal, akik az efféle cselekedetéből semmit sem értettek volna meg, ez lehetetlen volt. Elhessegette hát a makacs vágyakozást: ráér még vele!

Amikor az ötödik napon este tájt az utolsó vendég is távozott, Vukosav elhatározta, hogy legkésőbb két nap múlva hozzálát a kaszáláshoz. Másnap reggel ügyet sem vetve anyja riadt tekintetere, elindult Plavba, hogy kaszát vásároljon, meg minden hozzávalót. Fegyvert nem vitt magával, mivel a *ráják* csak éjjel járnak fegyverrel, nappal csupán olyankor, hogyha betyárnak álltak. Alighogy súlyos, ráérős, láncaitól csak nemrég szabadult börtönlakóra valló lépéseivel kiért a falusi utcára, s elindult a sövénykerítések mentén, megpillantotta a feleségét, aki görnyedten futott, ügyetlen mozgással igyekezett beérni Grubant, s végigválni rajta néhányszor egy vesszővel. Odaszólt neki, hogy mi a baj, mire az asszony megállt, s feléje fordulva panaszáradatba fogott: nem vigyáz a fia semmire, nem engedelmeskedik, az inge alját is, lám, letépte, hogy megint bekötözze vele az ujját, élni sem hagyja az embert. Gruban biztos távolból hallgatta e szavakat, mintha az anyja szava valaki másról szólna, valamilyen érdekes és valamelyest multságos legénykéről. De amikor apja magához szólította, hogy jobban szemügyre vehesse, a felnőtt minden mozdulatára élénken figyelve, elhátrált tőle.

– Mért húzódol el, mitől félsz? – kérdezte Vukosav.

– Te *mérges* vagy. Meg akarsz engem verni. Megmondták, hogy majd hazajön az

apád, és akkor meglátod...

– Hát tényleg mérges fajta vagyok, de azért nem kezdjük mindjárt veréssel az ismerkedést. Gyere ide, mondd el, miért viselkedsz így – folytatta az apja. Gruban pontosan megjegyezte magának ezeket a szavakat, és nehéz gyermekkorának esztendein át sohasem felejtette.

Apja pedig ezek után csak annyit mondott Grubannak, hogy hajtsa ki a jószágot, majd odakiáltott asszonyának:

– Fél ez a gyerek! – Azzal folytatta útját. „Majd megszokja, fölenged előbb-utóbb” – vélte magában, s aztán arra gondolt, hogy a rét, ahol kaszálni akar másnap, a tó irányába esik. Ettől jókedve támadt, mintha csak most ébredt volna rá erre a körülményre: kigyönyörködheti hát magát a tó látványában, amikor lángoló fények lepik el, meg amikor a Visitor árnya lassacskán rátelepszik, s éjszakai pihenőre csillapítja. Majd Grubant is elviszi magával: hadd őrizze ott a marhákat a közelben, hadd szokják az apjához. Azután a fonott sövény tövében burjánzó füveket szemlélte, meg a kukorica sötétzölden erősödő sarját, ami épp csak kibukkant a nedves, földuzzadt, széttöredezett talajból. „De jó lenne ledobni a lábbelit, és meztélláb menni egy darabig!” – ötlött föl benne a zárkában annyit dédelgetett vágyálma.

Plavban kiválasztott egy kaszát, megvizsgálva pendülését és acélja zöldes csillogását, köszöngött mindenfelé és viszonzta a köszöntéseket, üdvözlő csókokat váltott számtalan emberrel, ismerőssel és ismeretlennel, számolatlanul üritgette a kávéscsészéket, kedvére eregette a füstöt (mindenki megvendégelte őt, aki szerette és aki nem, egyaránt, akár igazhitű volt, akár muzulmán: végtére is ez az ember a vitéségéért sínylődött börtönben!), s amikor elfáradt a szokatlan napsütéstől, az eső előtti fülledt melegtől, a járkálástól, betért a kovácműhelybe, hogy kovácsolt vasgyűrűt és másegyéb szükségeset vásároljon a kaszájához. Jókedvre derítette a műhelyben erős, szapora kopácsolás, amitől remegtek a vasak, és tágultak, szikrákat hánytak csillogón az ajtónyílásban, derűt fakasztott benne az izzón lágyuló vas maró illata. Amíg várakozott, hogy a cigány elkészítse, amit rendelt tőle, a felhők, amelyek fontoskodva nyüzsögtek és torlódtak az égen, fokozatosan egymásba értek, összesűrűsödtek, elsötétültek, ráborultak a völgykatlanra. Villámok kezdtek cikázni, s mintha valamiféle sima lejtőn kövek kezdtek volna görögni; egymásnak ütközve tompán dübörögtek, visszhangoztak, s a lefelé hajló síkság másik felén lehullottak, rázúdultak a már lehullott kövek halmára, hármat is ugrándoza fülsiketítő robajozással. Amikor a dörgés a tetőpontjára hágott, valami elmozdult odafönn, s zápor kerekedett, de olyan, hogy szinte el akarta mosni a földet, soha véget nem érőn. Vukosavnak úgy rémlett, hogy az esőözön még az izzó vasat is előnti a kovácskemencében, attól sipít annyira. A kovácműhely ajtajában állva bámult a folyón túl elterülő, Bobezának nevezett kaszálóra, nézte, mint csapkodja az eső. A rét egy szempillantás alatt még sötétebb zöldre vált, aztán ködcsík jelent meg fölötte, elkeveredett a fűvével, ami ettől kékes színárnyalatot öltött. A rétet átszelő két, keskeny ösvény, amit azelőtt alig lehetett látni, most szürkésfehér ködpatakká változott. Végül a Bobeza lapálya tóvá alakult: furcsa, parttalan, kék tóvá, amelynek súlytalan vize a föld fölött lebeg. A rétről négy irányba széttartó ösvények pedig nem azért nyújtottak meghökkenítő látványt, mert szintén patakra hasonlítottak, hanem mert nem e tó felszínéről indultak útjukra, egy könyöknyivel mélyebbről, mintha mély hó alól eredtek volna egy napsütötte hegyoldalban...

Amikor a kovácmunka elkészült, s az eső is csak-csak elszállt, csupán még imitt-amott cseperészett a napsugarak közt, amelyek hamar erőre kaptak, s beragyogták a környéket, Vukosav lehúzta lábbelijét, fölötötte hátul a derekára, s hogy ne várakoztassa az otthoniakat az ebéddel, toronyiránt átvágva a réten, sietve elindult

hazafelé. De nem érkezett meg ebédidőre, sőt, estebédre sem. Alkonyat előtt, amikor a napkorong elvált a Visitortól, s tétovázva várakozott még egy kicsit, jött egy metehi nő Plav felől. Megállott Vukosav háza előtt, belekapaszkodott a sövénytartó karókba, és Vukosav édesanyját szólította:

– Mena! Mena, te boldogtalan! Ott fekszik a te Vukosavod Skić falvának közepén...

S amikor Mena olyan tekintettel nézett rá, mint aki hirtelen megnémult, s csak szemével kérdezi, mi történt, gyorsan folytatta a nő, talán csak azért, hogy megelőzze a pillanatot, amint Mena visszanyeri szavát:

– Az úton feküdt hanyatt, nyitott szemmel, a fejét sütötte a nap. Levonszoltam az út szélére, a fűbe. Gallyakkal betakartam az arcát... Ó, hát mikor lesz már vége ennek, mikor? – Hirtelen jajongó sírásba kezdett, s vissza se nézve, folytatta útját.

Gyerekek és gyerekkorok

VELJKO OSTOJIĆ MÁSODIK KRÓNIKÁJA

Másfél évvel azután, hogy odaveszett Vukosav Radomilić, az aga kiebrudalta az anyját és a gyerekeit a megélhetésüket adó parcelláról, így hát átköltöztek a Crna Gora-i oldalra. Mena anyó meg a legkisebb unokája a középső lányánál szállt meg, aki nyomorban tengődött temérdek porontyával; a két nagyobbik lányunoka pedig elszegődött idegenekhez: a legidősebb a mások marháját pásztorolni, a középső, Ljuba meg egy szatócsnéhoz állt be szolgálonak Andrijevicában. Grubant, a fiút anyám fogadta be mihozzánk.

Mena úgy határozott Vukosav temetése után, hogy kezébe veszi gyerekeinek és otthonuknak a sorsát, és akár azelőtt, amíg a fivére haláláért bosszút állt Vukosav tömlöcben raboskodott, minden maradék erejét megfeszítve küzd érettük, s ezt nem halogatja, mert ha tüstént el nem kezdi, akkor sohasem fogja elkezdni. Ezért mihelyt a harmadik reggelen is megjöttek a temetőből, közölte lányaival, hogy szedelődzködjének, aztán menjen ki-ki a maga házába, és nézzen a dolga után – a holtak holtak, az élőknek viszont élniük kell. Azután egymaga a szoba közepére tolt az asztalt, elsőként ült oda hozzá, és kurta szavakkal kiadta utasításait: fatálat; kanalakat; sajtot; tejet! Amikor odaadták neki a nagy kukoricakenyeret, pillantásával leülni parancsolta a lesújtott és elképedt háznépet, aztán két kézzel az arca elé emelte a kenyeret, megrázkódott, és jajgatásba tört ki:

– Radosav, Vukosav! Nélkületek kibírom én, de kenyér nélkül nem bírom ki!

Elhallgatott, lenyelte könnyeit, gyorsan letette a kenyeret, gyorsan megtörte,

gyorsan szétszította darabjait a háznépnek. Majd asztalt bontván, egyenest a faluba ment, hogy kalákába hívjon embereket, lekaszálni a rétet, amire Vukosavnak már nem maradt ideje.

Csak hát ezúttal már másként alakultak a dolgok. Az atyafiság, a barátok, akik mind az ideig, amíg Vukosav tömlöcben ült, ahol csak tudtak, segítették a családját, akár kalákában, akár ki-ki magában – mostanra már erejük fogytához értek, egyre nehezebben találtak rá időt, de már kedvük is nehezebben adódott a segítségre; szégyenszemre alig lehetett már összehívni őket, szinte már úgy voltak vele, mint a török hatósággal, amelyik valami nagy háborúra készülődhetett, mert folyton azért hajkurászta a *rájákat*, hogy robotban árkokat ássanak, meg sáncokat emeljenek, meg fölvezető utakat építsenek a határon. De maga az atyafiság is rohamosan fogyatkozott: alig másfél év alatt elpusztult Vukosav mindahány unokaöccse. Kettejük rajta vesztett, amikor fegyvert csempészett át a Crna Gora-i oldalról, másik kettő szembeszegült a török sorkatonákkal, amikor azok zsarolni próbálták a *rájákat*, és elszedték a fegyvereiket, egy másik a fejével fizetett Jeremija halálának megbosszulásáért, az utolsónak pedig, aki a legkiválóbb volt mindamennyi megmaradt Radomilić közül, az került a fejébe, hogy titkon részt vett Cetinjében Nikola fejedelem királlyá kikiáltásán. A megtörhetetlen, a bosszút állni és segíteni mindig kész fajtát irtották ki így a nemzetségből, az életerős elevenje halt, hullott el – senki sem nyújtott már védő kart senkinek, de nem is bírt volna. És akkor még egy újabb szerencsétlenség tetőzte be mindezt, méghozzá Vukosav otthonában. Vukosav özvegye hamarabb tért haza a széna boglyázásából, mint a gyerekek meg az anyósa, hogy megkeverje és megsüsse a vacsorára szánt kenyér tésztáját, s ott egymagában a kihalt házban, holtra fáradtan, minden rászakadt bajától nyomasztva, kétségbeesésében lekapta a polcról a pálinkásüveget, és meghúzta a feléig; minthogy nem volt szokva hozzá, tüstént fejébe szállt az ital, s amúgy sem lévén ügyes járású, belebotlott a parázsba, és a kezében szorongatott agyagtepsivel, amit a tűzre akart épp tenni, rábukott a föllobbant tűzre, aztán másnap reggelre kínok között kiszenvedett. Ősszel jórészt kipusztult a kukorica és a sarjútakarmány, őszi gabonát semmit sem vetettek a jövő évre, mire az aga, hogy biztosítsa magának a föld járadékát, meg egyúttal a Radomihček okozta fejfájásától is megszabaduljon, másnak adta a parcellát, s Mena az unokáival egyetemben átkelt a határon.

Csak hát nem sokkal később ő maga is megbetegedett, köhögni kezdett, lefogyott – legalább annyira az verte le a lábáról, ami otthona elhagyása előtt érte, mint amennyire maga az otthonának az elhagyása, hogy tehát Vukosav megbosszulatlan maradt, az ő fogadalma pedig, hogy árváit nem hagyja földönfutóvá lenni, teljesítetlen. Orvosolhatatlan mélézésbe roskadt, kívül rekedt a gondolatain minden, amit hajszolnak az emberek, ami után törekednek – s meghalt, jobban mondvá végképp belesüppedt a mélézésbe egy évre rá, hogy átkelt a határon. Akárha rakott fal omlana hanyatt, olyan köd zuhant le aznap reggel a határban, mintha csak őérte jött volna el, hogy magába csalogassa.

Mena halála után a legkisebbik unoka még egy ideig ott maradt a nénikéjénél; a legidősebb és a középső tovább szolgált a gazdájánál. Gruban pedig nálunk lakott. Alighanem csúnya fiú volt, de nekem, az öcsémnek és a nővéremnek ő volt a legszebb. Vele mindig érdekes volt lenni: folyton lendületben volt, állandóan kint tartózkodott a szabadban, minél messzebb a háztól, folyvást keresett valamit, rátalált valamire, kitalált valamit, borotvakésével farigcsált, vesszőt font, nagyapám ócska ácsszerszámával mesterkedett össze ezt-azt. Apám mellett – hogyha odahívta magához, amikor az ökröket fogta be az eke mögé, vagy védőfalat rakott, vagy az erdőbe indult kivágni egy-egy bükkfát, és hazahúzatni fogattal – mindig szívesen tüsténkedett, örömet segített neki. Ámde őrizni a jószágot, azt nem akarta: nem mondott nemet, csak

valahogy mindig kitért előle. S amikor elszökött a birkapásztorolás elől, engem meg a bátyámat is mindig magával vitt, bevont a vállalkozásaiba, így aztán minket is, még a nővéremet is, folyton eltérített a házimunkáktól. Anyám csendesen dühöngött emiatt, de – jóllehet igencsak rájárt a szája a szidalomra és az átkozódásra, a keze meg a nyaklevesre – Grubant nem szidta össze, nem ütötte meg, még kevésbé átkozta.

Gruban örökké kitalált, készített, csinált valamit, sosem unatkozott, s rajtunk kívül más gyerekek társaságát nem kereste. De hogyha véletlenül egy gyerekcsapathoz oda-csapódott, kiváltképp a nála egy-két évvel idősebbekhez, és belemerült velük a játékba – akkor minden egyéb megszűnt létezni számára, szintúgy, amikor fabrikált valamit. Olyankor késő este, fáradtan és megtépázottan került haza. Anyám tüstént levetkőztette, szomorún és mérgesen megvarrta a ruháját, de nem korholta érte. Nem szidta, nem verte meg akkor sem, amikor néhány óra helyett kerek tíz napra elcsavargott a Lim partját (a Lim partját!) szegélyező réteken, s emiatt kicsapták az elemi iskola második osztályából, amit pedig édesanyám, épp mivelhogy Grubannal történt meg, nagyon a szívére vett. A bátyjának az egy szem fia és árvája volt ő, s anyám számára ennél magasabb törvény nem létezett.

Egyszer, nagy bánatunkra, mégis áthágta e törvényét. Az egyik falubeli ember elpanaszolta neki, hogy Gruban a kukoricásában letördeli a zsenge csöveket, és eladja dohányért a falusi boltosnak; saját szemével látta, amint a gyerek szétterpesztett lábbal a Lim hídján pipiskedve, cigarettát sodort! Anyámnak ettől verejték ütökött ki a torka fölött – hasonló pillanatokban mindig ez történt vele. Húvösen kikísérte a panaszkodót (nálunk nem volt szokásban Gruban után leselkedni!), aztán átkutatta unokafivérünknek a tornácon felejtett gúnyáját. Dohányt talált a zsebében, hívta magához, s egy fűzfavesszővel csapkodni kezdte a csupasz lábát. Gruban topogva fickándozott, igyekezett átugrálni a vesszőt, zokogott, de anyám úgy forgott utána, mintha önkívületbe akarna esni, és szidta, mint a bokrot, „tudod-e, kinek a fia vagy te?”, kérdezgette, s maga válaszolgatott rá, hogy „nem Vukosav a te apád”, „te elfajzott kölyök”, „te Papračančić – te Haraszi-fattyú” (merthogy anyja Paprače, vagyis Haraszi falvából származott). Végül apám kiragadta a kezéből a fiút, anyám pedig sírva fakadt, és befutott a kamrába. Amikor nagy sokára előjött, komoly és megközelíthetetlen volt, arca megduzzadt, szorosra kötött kendőjét olyan mélyen a homlokába húzta, mintha fejfájás kínozná.

Gruban, jóllehet velünk, unokatestvéreivel jó viszonyban volt, nővérei irányában nem mutatott semmilyen gyengédebb érzelmet – ez alighanem abból eredt, hogy mint fiúgyerek, sőt, egy kiirtott család utolsó férfi-írmagja, kivételes helyzetet élvezett, s ráadásul ő volt a család legfiatalabbja. Nővéreit sem beszélgetés, sem játék közben nem emlegette, sosem panaszkodott, hogy elszakították tőlük, nem akarta meglátogatni őket, s tőlük sem várta, hogy őt látogassák. Nem is tették. Csak a Balkán-háború első napjaiban, amikor a Lim folyó bal partján megszorongatott törökök ellentámadásba lendültek a jobb parton, és fölperzseltek Velikát, akkor bukkant föl a legidősebb nővére a velikai menekültek menetében. Irdatlan nagy hátibatyu alatt görnyedezve, aminek a tetejébe még egy lábaival fölfelé fordított étkezőasztalt is fölötöztek, egy nagy marhacsordát terelt maga előtt, alighanem az összes jószágot, ami a gazdáinak meg a szomszédainak a tulajdonában volt, hosszú bottal hadonászott, rikoltozott, kiabálva igazította el a marhákat, hogy ne forduljanak be valamelyik idegen porta kapuján, s gyorsabb vánszorgásra ösztökélte őket.

Rendetlen, nemtörődöm módon végezte a dolgát gazdáinál, és csak a török áttöréskor mutatta meg, mennyit ér. Higgadtan, ügyesen öntött lelket az egyikbe, korholta a másikat, dugta el rejtekbe, amit nem lehetett magukkal vinni, indította útnak, amit maga előtt hajthatott, s ezzel a gazdáinak is megelégedésükre szolgált, pedig

eladdig egy csöppet sem voltak vele megelégedve, és még a fél falut is a lekötelezettjévé tette. Ez aztán erősen megemelte becsét az egyik nőtlen szomszédok szemében, aki nagyothallása miatt maradt ki a hadból. Nemsokára házassági ajánlatot tett a lánynak – az ő nagyothallása meg a lány magatartása együttvéve kiegyensúlyozta választottjának cseléd mivoltát. Annak nem tetszett ugyan a lófejű, folyton tátott szájú, siket kérő, de nemsokára mégis ráállt az ajánlatára, mert az árva nem válogathat, még hogyha személye takaros, családjá tisztességes is. Annál is inkább igent mondott, mivelhogy már tengelyt akasztott a gazdáival – a gazdáival dacolva mondott igent az ajánlatra! Már bevették Plavot és Gusinjét; folyt e két városnak és környékének a fosztogatása. Gruban nővérének gazdái emlékeztek még rá, mekkora terhet volt képes cipelni béreslányuk, amikor a török elől menekültek, azt követelték hát tőle, hogy ő is menjen a gazdái javára fosztogatni: mindenki, úgymond, oda köteles hordani a zsákmányt, ahol enni kap, főleg, ha fölperzselt házban kapja a betevő falatját. Ő azonban semmiképp sem erre volt kapható – a lányok nem mennek fosztogatni, ő is lány, még ha árvalány is. Addig-addig, hogy fölmondták neki. Hát ő meg férjhez ment. Ezáltal sajátos módon végképp megszűnt létezni Gruban számára.

Akkor azután megjelent a házunkban a középső nővér. Tavasz volt, ilyenkor volt ideje béresnek állni vagy kilépni a cselédszolgálatból. Az a nagyon napsütéses és ugyanakkor nagyon esős, dúsan zöldelő tavaszidő és az ő mosolygós arca (mosolygó szája széle egy icipicikét mindig lefelé görbült, mintha bármely pillanatban enyhe sírásra fakadhatna), arccsontján pirospozsgás, amúgy fehér arca, amely leánykendőjének visszfényétől még inkább fehérlett, e kettő egybeforrott emlékezetemben, s bizonyára megszépítette egyik a másikat. Ljuba mindig jókedvű volt, de sosem féktelenül vidám. Velünk gyengéden bánt, mulattatón és engedékenyen viselkedett, Grubannal szemben viszont más magatartást tanúsított: valahogy kevésbé vette őt észre, nem különösebben törődött vele. Én magamban úgy magyaráztam ennek okát: nem akarja kiemelni közülünk, nem tartja illőnek, hogy neki, az idősebbnek nagyobb figyelmet szenteljen; de nem tudom, így volt-e valójában.

Ljuba nem csupán nekünk, gyerekeknek tetszett, hanem apánknak is – hasonlított a természetük –, jóllehet ő aztán nemigen lett boldog attól, hogy még egy szájjal többet kellett etetnie. Anyánknak viszont hamar kezdett terhére lenni lett Ljuba: esetlenül jön-megy, csoszog, az orrából beszél, s ráadásul az orrlikából fekete szőrszálak meredeznek, képtelen rendesen helyére tenni a seprűt, a tű sem áll jól a kezében! S a magas, meglehetősen csontos Ljuba csakugyan furcsa elegye volt a szépségnek, a lágyságnak és a férfias nőnek – Ljuba is, meg Ljubosava! Végezte a házimunkát, de csak fölszólításra. Ám akkor sem vette tragikus komolyan, olyan tisztaságmániásan, mint anyám, jobb szerette jókedvű tréfával megkerülni, vagy ha nem, akkor is tréfára venni, a könnyebbik végét keresni minden dolognak. És jobban szeretett apámnak dohányt vágni, cigarettát sodorni, borotvát és késeket élesíteni – alighanem efféléket kellett csinálnia az andrijevicai szatócsné szolgálatában.

Nem sokkal Ljuba után egy hordozható varrógép is megjelent házunkban – Ljuba és a tavasz egybetartozásának harmadik (sajnálatos) alkotóelemeként él ez az emlékezetemben. Anyám ötlete volt a varrómasina, a megvásárlásában is része volt, az árához Ljuba keresete mellett hozzátett a saját pénzéből is, ami még a hozományából maradt. Úgy képzelte, a varrógép ad majd Ljubának foglalkozást és kenyeret, kárpótlást árvaságáért. És rászánta magát, hogy odakényszerítse Ljubát az asztal és a gép mellé, hogy vele együtt kínlódjék maga is, megtanítsa a használatára, miközben maga is kitanulja a csínját-bínját. Elszántan ült oda kezdetben Ljuba is: olajozta, forgatta, érdeklődve nézegette a furcsa csavarorsókat meg emeltyűket. Igaz, a varrás minduntalan csáléra sikeredett, a cérna összegabalyodott vagy elszakadt, a gép elromlott, ám Ljuba hol lelkesen, hol meg elgyötörtén és csüggedten, de naphosszat ott

ült mellette, még csak ki sem ment a faluba, ahol pedig bőséges szóbeszéd tárgyává lett a varrógép. És épp akkoriban értesültem róla anyám meg az egyik szomszédasszony beszélgetéséből, hogy két legény is tudakozódik Ljuba után.

A varrógéppel való vesződés azonban nem járt eredménnyel. Silány és lassú volt vele minden; maga a gép működése volt a legsilányabb, leglassúbb.

– Ahogy megpörgeted, mindjárt összehurkolódik... – mérgelődött anyám, és maga ült a masina mellé, hogy megmutassa, kijavítsa, kitapasztalja. De hát az ő keze alatt sem dolgozott sokkal fürgébben a gép; minduntalan elromlott neki is.

Végül egyszer s mindenkorra megállt. Anyám a hasztalan kínlódástól elgyötörtén a gépnek támasztotta homlokát, és sírva fakadt, rázkódott a feje, remegett a kendő a tarkóján. Sírásra fakadt a mellette álló Ljuba is. Amikor kisírták magukat, megnyugodtak, anyáin fölemelte fejét, letörölte könnyeit, és váratlanul azt kérdezte:

– És mit gondolsz *róluk*? – Tiszta sor: azokra a legényekre célzott, akik tudakolóztak Ljuba után, s akikről magam csak annyit tudtam, hogy egyikük valami lezüllött alak, másikuk meg árva fiú. – Mit gondolsz?

– Semmit – felelte Ljuba.

– Jó, hát amaz hagyján, de emez, ez dolgos, nagyon is...

– Nem tudok én így... Várjon még.

– De akar-e várni? Szabad-e nekünk válogatni?

– Ha nem akar, akkor sietni se érdemes vele.

Másnap Ljuba, ahelyett, hogy valamit csinált volna a varrómasinával, elment pizstrángot szerezni kétéves kisöcsémnek, aki beteg lett, és „valaki azt mondta”, hogy a nyavalyájára „rögtöni gyógyír” a parázson süttött, friss pizstránghús. Estefelé meghozta egy botra szúrva a pizstrángot, a másik kezében pedig egy maroknyi, erősen illatozó, zsenge diófalevelet: gyakran hozott haza virágokat, szagos faágacskákat, füveket.

Anyám kisvártatva megkérdezte tőle, hogy ki fogta neki azt a pizstrángot.

– Az a... dolgos. Az folyton a folyóparton cselleng.

– És?

Ljuba hallgatott egy sort, emlékezetébe idézett bizonyos dolgokat, s ettől méregbe gurult.

– Mocsok.

Ezután vagy tíz napig rá se néztek a varrógépre. Végül anyám nógatására visszavitték Andrijevicába, hogy akié volt, az vagy javítsa meg rendesen, vagy adja el valakinek. Estére nem hozták vissza, és többé nem esett róla szó.

Akkortájt kezdte az új hatalom a fölszabadított vidéken, Plav és Gusinje környékén a földtelen *ćivčijáknak*, vagyis a zselléreknek adogatni az agák korábbi földjeit, s lehetőség nyílt rá, hogy Vukosav gyermekének megigényeljük azt a parcellát, amelyet Vukosav is, meg az apja és a nagyapja is bírtak és műveltek. Anyám figyelmesen meghallgatott minden efféle hírt; tudomásul vette – és halogatta a dolgot, mert ez fölöttébb súlyos kérdést hordozott az ő számára. Odamenni és földet igényelni annyit jelentene, hogy arra a földre lép, ahol fivére és nemzetsége lakozott, s ahol már nincs senkije és semmije. Hogy elkerülje Vukosav sírját, az lehetetlennek látszott, az viszont, hogy fölkeresse, és megbékéljen a gondolatával, hogy a fivére már csak egy sírhalom, s még mindig megbosszulatlan, és immár az is marad – ez még szörnyűbb gondolat volt számára. Anyja azzal a kízó tudattal halt meg, hogy fiáért senki sem állt bosszút; ő most az anyja és a maga sebtől is szenvedett, s ez még inkább csillapíthatatlanul kínozza, mióta odaveszett az utolsó reménye is annak, hogy valaki a mi falunk

csapatából a Plav környéki háborús csatározások során fölkatatja és megöli a vérbűnöst, amíg az még fegyverben van. Mert megölni azután, hogy a török haderő összeomlott, és az illetőt lefegyverezték, ez méltatlan lett volna Vukosavhoz, szégyen és gyalázat – mintha valaki egy sírhanthba lövöldözne bele összes puszkagolyóját!

De a varrómasina visszavitele után vagy két-három héttel mégiscsak fogta Ljubát és Grubant, és kerülőúton, a Lim másik partján, ahol nem került elébe Vukosav sírja, elment Plavba. Ott kiderült, hogy az aga közvetlenül a fölszabadulás előtt eladta a birtok jobbik felét egy gazdag pravoszlávnak, Durkešićnek, és ezt nem lehet visszavenni Vukosav gyerekeinek, mivelhogy a Crna Gora-i hatalom nem óhajtja a saját embereit sújtani. Anyám nekikeseredett, fölpanaszolta Vukosavnak, hogy elpusztult semmiért, mert nem volt semmije, szemére hányta a hivatalnokoknak, hogy a török talpnyalóinak, az ilyen *Turkešićeknek* kedveznek, és tüstént indult hazafelé. Ment a kerületi kapitányhoz, ajánlólevelet kért tőle, eljutott a főbírószágra, ott azt mondták neki, hogy az aga Radosav részét adta el, Vukosav gyermekei pedig csakis az apjuk után örökölhetnek. Erre anyám nem tudott mit mondani, túlságosan bölcsen hangzott, hasonlított az igazságra, hát fejet hajtott, és elfogadta a megmaradt, silányabb birtokrészt. És akkor aztán, nyár közepén, eltávozott tőlünk Ljuba – ment, hogy csináljon valamit azzal a darab földdel, ami jutott nekik, s ott egy rokonnál kapott szállást, mert ház már réges-rég nem állt a parcellán.

Gruban még csaknem két évig nálunk maradt. Nem sokkal azután, hogy kicsapták az iskolából, rajzolási szenvedély kerítette hatalmába. Kezdetben palavesszővel a táblámra rajzolgatott szokványos emberi alakokat derékig – óriásokat, ahogy neveztük őket, ezekkel telerajzolta az egész palatáblát. Rendszerint sasorrú figurák voltak bal profilból, irdatlan nagy bajusszal, amelyek rendszeren kipödörve kunkorodtak a végükön fölfelé. Nem nagyon különböztek egymástól, de Gruban mindegyiknek külön nevet adott a szomszédaink után: egyikük mindig Šviko volt, vagyis az a szomszéd, aki beárulta őt a letördelt csemegekukorica miatt. Az emberi profilokról áttért a paripákra. Ezeket is, akár az óriásokat, mindig bal oldalról rajzolta meg, valamennyinek ívben görbült a nyaka, a jobb elülső lábát mindegyik fölemelve, behajlítva tartotta. A sörényt, a farkat, a nyeret, a kantárt meg a szügyellőt részletezve és nagy élvezettel rajzolta meg Gruban: minden egyes szőrszálat, minden varrást, minden csatot. Eleinte a lovakat is palatáblára rajzolgatta, aztán áttért a papírlapokra, s teleragasztgatta rajzaival szobánk falát, végül pedig a tűzhelyből kiszedett, elszenesedett fadarabokkal rajzolt a deszkapallókra, amelyekből hegyi szállásunk volt összetákolva – a vadonatúj, fehér deszkapallók széles országutak voltak, ezeken haladtak lovasmenetei, mind egy ütemre lépett, egyazon irányba tartott. Amikor némi szünet után újakezdte a rajzolást, az újabb lovak hátán már lovasok is ültek, bajszosak, bal kezük csípőre vágva; a szerb csapatok visszavonulása után viszont minden lovas meggörnyedten, csuklyába burkolózva lovagolt.

A visszavonulás ideje alatt Gruban naphosszat elcsavargott otthonról – beférkőzött a menekülők soraiba, és krumpliért cserébe, amit suttyomban lopkodtunk ki a veremből, ceruza- és papírdarabokat, szuronyokat, tisztí sarkantyúkat, töltényeket és üres töltényhüvelyeket szerzett be. Mindezt titkos kincstárunk gyanánt a széna alá dugdosta el a juhakol padlásán. Valamikor decemberben alkalma nyílt a szomszéd faluban, ahol néhány napig egy szervezettebb csapat táborozott, katonazenét hallgatnia. Odavolt mindattól, amit látott és hallott – a muzsikától, a napfényben csillogó trombitától (még a nap is kisütött!), a tarka kavargástól és a dobpergéstől, a katonakarnagy vezénylőbotjától, leginkább pedig a csigavonalban hajlított, hatalmas helikontól, amin a nyakába akasztva, félig belebújva játszott a zenész –, olyannyira, hogy csak rikkantgatással, tapssal kísérve tudott mesélni róla. S másnap elvitt oda én is, hadd lássuk mi is az álmodást, amit ő látott. Ám a csapatnak és

a muzsikának híre-hamva sem volt („már rég elmentek!”), s a falu csöndes és nyomorúságos képet mutatott, mint máskor is, sőt, mintha súlyos, nagy árnyék telepedett volna rá, hogy végképp eltakarja. Kiábrándultan tértünk haza, s Gruban, vigasztalásunkra, és hogy saját magát is vigasztalja, megcsillantotta a reményt: majd csinál ő tavaszra, csak legyen miből, trombitát meg dobot is. És tüstént a hónuk alatt hurcolt meg a nyakukba akasztott trombitával fölszerelkezett lovasokat kezdett rajzolni: a trombiták ormótlanra sikeredtek, a lovasok pedig, akik éppúgy a fejükre húzták a csuklyát, mint azelőtt, visszafelé néztek, mintha üldözőik elől szöknének. Nekem legalábbis úgy rémlett, hogy most jóval gyorsabban is haladnak.

Ámde a tavasz, az első okkupációs tavasz derékba törte minden reményünket és tervünket: Grubannak el kellett szegődnie szolgálatba. Anyám egyik délután behívta őt a házba, és hosszasan bent tartóztatta. S amikor kijött hozzánk, nem akaródzott semmit mondania arról, hogy minek hívták be: semmi, csak úgy – és folyton a lába körül keresgélt valamit. Mikor aztán nem talált semmit, elkomorult, nekiiramodott, futtában a levegőben kísért tekintetével valamit, ami nem létezett, majd elbújt a szántóföld végén lehajló domb tövében. De mégis megtudtunk mindent, és este könnyörögve kértük anyánkat, hogy ne küldje el Grubant, ígértük, hogy egész nyáron mezítláb fogunk járni, hogy kevesebbet fogunk enni – a nővérem még le is térdelt előtte lehajtott fejjel, s könnyeibe ragadt tincseit sem hajtotta félre arcából. Anyám félig elfordulva ült, zárkózottan, összeszorított ajakkal, megduzzadt, sápadt arccal, és szótlánul, meg sem várva, hogy befejezzük mondandónkat, mintegy önvédelem gyanánt nemet intett fejével. Apám is közbeavatkozott:

– Hagyd a gyereket a gyerekekkel. Ahogy nekik jut, úgy jut neki is...

Nem segített ez sem.

– Ha csak a magam vállára venném a terhét, megtenném. De a tiedre meg az övére nem tehetem.

És Gruban elment, de mielőtt elment, nagy sietősen még összemesterkedett néhány füttyülőt, trombitát és lovacskát nekünk – ahogy a parasztok szoktak tűzifát hordani, lisztet örölni a családjuknak, mielőtt jelentkeznek a hatóságnál, hogy internálják vagy sokéves börtönrabságra szállítsák őket. Mi azonban Gruban elmenetele után látni sem bírtuk a játékokat és a lovakat, érintetlenül heverték a széna alatt. Apánk sem nyúlt hozzájuk: szántáskor nagy gondban volt végig, hogy mivel etesse a tinót, a birkaóll padlásán szálanként söpörte össze a szénát, de azt a réteget, amelyik alatt Gruban dolgai voltak, nem bántotta.

A parasztok nyáridőre fogadják föl a kisbérest, amíg a jószágot kell őrizni. De minthogy Gruban béreskedésének első nyarán Ausztria tizenhét évestől hatvan évesig minden Crna Gora-i férfit internált Magyarországra, télire is szegődtették Grubant. Ezért csak egyszer vagy kétszer jutott el hozzánk pár napra néhány esztendőn át, aszerint, hogy egész vagy fél évre volt leszerződve. És mindannyiszor váratlanul állított be. Körbecsokolózott mindnyájunkkal, leült anyám mellé, majd végigjárta velünk közös rejtekhelyeinket, és nekilátott, hogy összemesterkedjék nekünk valami újdonságot. S ha egyszer nekilátott, nem bírta abbahagyni, amíg el nem készült vele, még hogyha éjfélig tartott is a dolog.

Azután kitört köztünk a küzdelem, hogy hármunk közül melyikünkkel aludjék Gruban. Erre minden egyéb ok mellett azért került sor, mert Gruban izgalmas meséket is tudott mesélni, s rendszerint az ágyban fogott hozzá, suttogó hangon, lámpaoltás után. Leggyakrabban a papokról mesélt: fősvénységükről, kapzsiságukról, falánkságukról, a mások asszonyai körüli Ügyeskedésükről. Némelyik meséje helyenként illetlen volt, de ezeket csak nekem, az idősebbik fiúnak mondta el, és evégből leginkább – kivált, amikor már a kamaszkorba lépett – velem akart aludni. Lefeküdt,

megmelengette a lábomat, elcsendesedett, majd amikor meggyőződött róla, hogy a többiek már mind elaludtak, kettőnk fejére húzta a takarót, és suttogni kezdett. A leggyakrabban és a legszebben a pórul járt pópáról szóló meséjét suttogta el, akit a fehérlábú („fejérlábú”) Marta, ahogy a kendert nyütte a folyóparton, szerelemre lobbantott és lóvá tett: ráállott, hogy másnap ugyanott találkozzanak, ott várt reá, megmutatta, hova rejtse el a lovát (Gruban meséiben rendszerint lóháton jártak-keltek a papok!), s amíg aztán a füzesen át vezette a papját, addig a férje elkötötte a sárgát, és az ördögadta asszony mindennek a tetejébe, amikor már letolta nadrágját a pópa, az állat beleivódott szagából látnoki módon képes volt azt jósolni neki, hogy elkötik a lovát. Az efféle mesékben Gruban rendszerint elnyújtva és az orrából adta elő a pap szavait – a népi képzeletben minden pap elnyújtotta és orrhangon beszél, talán hogy kétszínűségét fitogtassa, vagy hogy még a hangjával is fukarkodjék.

Miután Gruban betoppant hozzánk így, az egyik szolgálat lejártával s a másik kezdete előtt, késelésünknek engedve, ott maradt velünk még vagy egy hétig – mindig csak egyetlen nappal toldva meg tartózkodását, majd még eggyel, mígnem anyám emlékeztette a kötelességére, s olyankor nagy hamar szedte a sátorfáját, és lehajtott fővel, maga elé meredve, csak a lépéseire figyelmeztetve, útnak indult – sehogyan sem volt képes, ahogy mi sem, megszokni az elválást. Csupán egy ízben – a megszállás utolsó telén – maradt nálunk öt teljes hónapig. Akkor valami roppant fura, saját kezűleg készített lábbeliben állított be: a felsőrésze sátorponyvából volt, a talpa meg fából, ami sajátságos, dübögő hangot adott. Képe megnyúlt, lesoványodott; orcáira fehérjes mohalepel telepedett, amelyen hellyel-közzel átütött pörsenéses, sötét, mosdatlannak tetsző arcböre – ezen a háttéren még fehérebbnek és oda nem illőnek látszottak arcszőrzetének kiserkent szálai. Nem rajzolt már papírra vagy faszénnel gerendára, lovacskaikat meg lovasait mintha elfeledte volna, borotvával meg szekercével azonban még mindig dolgoztatott, folyton forgácsok, szilánkok borították a ruháját. Ezúttal még egy kis malmot is csinált nekünk a házuk előtti vizesárokra, olyan valódit, hogy még fröcskölte is a vizet lapátkerekével, ahogy „örölt”.

Ezt az otthon tartózkodását követte a neki is, nekünk is legnyomasztóbb elválás. Gruban még könyörgött is anyámnak, hadd maradjon. Azt mondta: nagybácsikája rabságban sínylődik, ő meg már megerősödött, sokat tudna segíteni. Anyám csak hallgatott.

– Fogok tudni szántani is – bizonygatta.

– Nem, nem.

– Hogyhogy nem? Te már, látom, belefáradtál, mindent egymagad...

– Hogy beleszakadj, hogy éhez? Nem, eredj csak oda, ahol megszakadhatsz ugyan a munkában, de legalább nem éhez.

– De hogyha együtt éhezünk...

– Nem. Nem hagytalak kiskorodban, nem hagylak most sem, amikor már megerősödtél.

Másnap megsirattuk Grubant – anyám is velünk együtt. Azután az öcsém meg én kimentünk az árokhoz, és zokogva megállítottuk a malmot, kiemeltük, és föl vittük a padlásra: ha nincs Gruban, ne forogjon az se!

Két-három napra rá, mintha csak sírásunkkal és jajgatásunkkal idéztük volna elő a bajt, híre jött, hogy Gruban legfiatalabb nővére, Đana, aki már szintén elszegődött szolgálónak, elképesztő halált halt. Teheneket őrzött egy távoli legelőn, s az egyik nap úgy este felé megellett a gazda szeme-fénye. Minthogy már rohamosan sötétedett, az erőtlen borjú meg sehogy sem bírt még lábra kapni, hát Đana fogta, és ölbe vette, hogy menedékbe vigye. Akkor azonban a tehén, amelyik addig csak nyaldosta, és a fűvön

lököste a borját, furcsán elbődült, előreszegezte a szarvát, és nekirontott a lánynak. Az ökleléstől megsérült Đana rázuhant a borjúra, a tehén meg összevissza harapdálta, dobálta, megtaposta patáival a fejét, így végzett vele. Ez a szörnyű hír még borzasztóbbá tette Gruban távozását.

Az ilyesmire pontosan emlékszik az ember, de arra, hogy Ljuba pontosan miként is élt a háború egész ideje alatt, nem emlékszem, lehet, hogy akkoriban sem volt róla tudomásom – megszállás, internálások, üldözések, éhínség kora volt az. Csak arra emlékszem, hogy az aga megint visszavette tőle a földjét, hogy az említett rokonánál lakott, akit internáltak, ő pedig segített a magára maradt asszonymak földet művelni, serdületlen gyerekeit nevelni. Azt is tudtam, hogy nem ment férjhez, és hogy miután már nem lakott nálunk, nem is akadt kérője. Ugyan ki is kérte volna meg, amikor minden legény és özvegyember előbb a háborút járta meg, majd az internálótábort? A háború után pedig feleannyi férfi maradt, mint nő, s Ljuba nem volt már olyan szép, mint azelőtt, és az ottani fogalmak szerint nem volt már fiatal sem. Röviden szólva, megbüntette őt az élet azért, mert árvalány és szolgáló létére megpróbált adni magára, válogatós lenni.

Azon a napon, amikor visszavonult az osztrák sereg, Gruban két hónappal szolgálójának lejárt előtt megszökött gazdáitól (bitangok voltak!), és sietve jött hozzánk. Derűs, enyhe napra virradtunk, napsütés és csönd tette valami szokatlant ígérően ünnepélyessé. S úgy is lett: tíz óra tájban hallgatag osztrák menetoszlop kanyargott végig a Lim mentén vezető úton, mögötte a hegytetőn pedig megszólaltak az addig rejtekben őrzött, szíjatlan Crna Gora-i puskák – legények lövöldöztek (a megszállás alatt serdültek legénnyé), meg vének, rokkantak. Aztán ünnepélyes képpel, zihálva betoppant Gruban. És mi leírhatatlanul boldogok voltunk attól, hogy újra együtt vagyunk, hogy mi minden történik, kavargó körülöttünk, köszönt ránk dördülések visszhangjával és villanások visszfényével – meg voltunk győződve róla, hogy többé semmi sem választhat el minket egymástól. Amikor pedig egy hónap múltán megjött apám is az internálásból, hát végképp tetőzött boldogságunk és bizakodásunk. Anyám, igaz, szóvá tette, amikor Gruban csupasz térdeire pillantott, hogy mégiscsak el kellene szegődnie valahová a nadrágra valót megkeresni, mert ő azt már nem képes előteremteni. Ám nemsokára ez a veszély is elhárult: Gruban béreskedés nélkül is nadrághoz jutott. Ő meg anyám húzta le egy halott plavi emberről.

Azon az ősztön ugyanis a plavi bégek, a Ferovicók föllazították a muzulmánokat és albánokat, lefegyverezték, dutyiba csukták a szerb helyőrséget, s a plavi körzet önálló uraivá kiáltották ki magukat. Semmilyen választ nem adott erre a királyi kormány, amely sürgős teendőkkal volt elfoglalva (büntetőexpedíciók és pogromok Crna Gorában, a kommunista mozgalom elfojtása Zágrábban és Belgrádban). S Ferovicék kirúgtak a hámból: kijelölték és lezárták a Crna Gora-i határukat, üldözni kezdték az elszakított területen a Crna Gora-i lakosságot, nem engedték bejárni őket a plavi és a gusinjei piacra, márpedig, miután a rugovi rablók elrekesztették a Crna Goriaiak Pećre vezető útját, csakis azokon a piacokon juthattak volna hozzá a muzulmán fuvarosok szállította, metohijai gabonához. A mindezekről szorongatott helyzetbe került, érzékenyen sújtott parasztok, akik korábban a Crna Gora-i sereg vasojevi brigádjában szolgáltak, tüstént szervezni kezdték falvak és nemzetségek szerint századaikat és zászlóaljaikat, fegyvert fogtak, hogy szétzúzzák „Ferovicék birodalmát”. Anyám úgy fogta föl ezt, mint az utolsó lehetőséget, hogy megbosszulja fivére halálát. Megint nem volt erő, ami visszafogja őt, nekivágott az útnak a sereggel, hogy valamiképpen fölismerje, és rámutasson a *vérbűnösre*. Magával vitte Grubant is: majd hátrahagyja az asszonyok menetében, akik málháslóval vagy anélkül követték a hadat – zsákmányoljon ő is legalább egy nadrágot azoktól, akik mindenéből kifosztották.

És a hadsereggel tartott, amikor az rohammal elfoglalta a pártütők Lim menti lövészárkait, s folytatta az üldözést a Prokletije-hegység lejtőin, valahova Piavon túlra is eljutott anyám, de azután, minthogy a pártütők szétszóródtak, és nyomuk veszett a távolban, dolgavégezetlenül, csüggedten visszafordult, hogy megkeresse Grubant a városban. Fosztogatásra, jajgatásra érkezett a városba; ablaküveg csörömpölt, szitkozódás harsogott, lövöldöztek, palánkok dőltek, ablakokból párnák, fezek, paplanok és takarók röpdöstek kifelé; matractöltelék szóródott szanaszéjjel; valaki a Vár kellős közepén, Ferović házánál, egy tepsi püfölésével a templomi kereplő lármáját idézte; a kiszabadított és ismét fölfegyverzett szerb helyőrség tüstént hozzálátott a rendcsináláshoz, törvényességre intve a törvénytípró crnogorácokat; mindenféle puskák dörögtek, hol roppant zajjal, hol meg mintha lisztbe löttek volna; lödöztek jókedvből meg kivagyiságból; lödöztek török fezekre meg albán gyapjúsipkákra; még gyakrabban az udvarokon és a sikátorokban szaladgáló pulykákra meg kakasokra, amint tollúkat hullatva lendültek át a kerítéseken, hogy halálos lövésektől eltalálva a földre zuhanjanak. Anyám halálra rémült Gruban miatt, futkosva bejárta az összes utcát, mindenütt szolongatta, kérdezősködött utána, mígnem megtudta, hogy ott maradt a Lim hídjánál. Ott aztán rá is lert: a fiú a plavi oldalon álldogált, és hol azt a térséget fürkészte, amelyik a város felé nyílt, hol meg azt, amelyik a hideg szélben olykor meg-megcsillanó, inkább csak érezhető, semmint látható tó irányában tárult elébe.

S alighogy ott épségben-egészségben rátalált Grubanra, tüstént azt vette észre anyám, hogy részint a Plav felől a hídra fölkanargó úton, részint meg a Gusinje környéki falvak felé vezető úton mindenféle csörtetnek a zsákmányolók: asszonyok batyukkal, csomagokkal, imitt-amott még fegyveres férfiak is fölmálházott vagy nyerges lovakkal, ökrökkel és tehennel, birkanyájakkal. Láttukra óhatatlanul fölöttött benne a kérdés: mi lesz, ha üres kézzel megy haza, s a gyerekei látják majd ezt a föltarisznyázott asszonynepet? Széjjelnézett, s épp arrafelé, amerre Gruban bámult fürkészsze, az elhagyott plavi sánc mellett egy hanyatt fekvő, halott muzulmánt pillantott meg, akinek – nyilván már holtában – valaki egy meggyújtatlan cigarettát dugott a szájába. A halott vadonatúj, fehér posztónadrágot viselt, vadonatúj borjúbőr bocskort, a talpán lenyíratlan szőrrel, talán azért, hogy a hadakozásban halkabban járhasson. Anyám tekintete a hulláról átsiklott Grubanra, a fiú csupasz térdére. És főképpen saját magára volt dühös, amikor szidalmazni kezdte, hogy minek maradt a híd mellett, hogy lehet ennyire *pipők*, miért nem ment a többiekkel, legalább egy nadrágot szerezni magának – most már nincs honnan, mindent kifosztottak! Gruban mentegetőzött, mondván, hogy minden ismerőse elillant mellőle, eltűnt a szeme elől, nem akaszthatott rá ismeretlenekre, és attól is félt, hogy anyámmal elvesztik egymást – tudta, hogy nem akar a folyó másik partján menni, ide kell majd jönnie a hídra, hát ezért várta itt.

– Jól kivártad a szerencsédet! – És saját szavaitól elkomorulva, hirtelen ráparancsolt, hogy vegye le a halott muzulmánról a nadrágot és a bocskort. Gruban engedelmesen odament a tetemhez, és nézegetni kezdte, nem tudván eldönteni, hogyan is fogjon hozzá.

– Először is vedd ki a szájából azt a cigarettát, hogy dögölne meg, aki... Most pedig fűzd ki a bocskorát, és húzd le a nadrágját!

– De hát akkor meztelen marad...

– Nem marad, láthatod, hogy kilóg az inge rojtja, úgy kiöltözött, mintha lakodalomba indult volna. Ha meg nincs rajta, hát nincs, neked sincs semmid.

Gruban hunyorogva, tétovázva, nagy nehezen kikapcsolta a halott ember nadrág-szíját, kiakasztgatta a temérdek kapsot a nadrágszárán, és sietősen húzogatni kezdte róla lefele a nadrágot.

– Néne, néne, ez mozog! – kiáltott föl megdöbbenve, elugrott a hullától, és okádni kezdett.

– Ó, a nagy hős, az úri vér! – gúnyolódott anyám, saját magát kábítva és bujtogatva, odament a halotthoz, rátámaszkodott fél lábbal a derekát övező tölténytáskájára (hogy megmutassa Grubannak!), és lerántotta előbb az egyik, majd a másik nadrágszárát. – Apád sem húzta volna le, a fene a fajtádat, halotról a ruhát. De én kénytelen vagyok rá. Én mindenre kénytelen vagyok, és mindenre képes vagyok...

Így jutott Gruban kiváló nadrághoz és bocskorhoz, hazaúton pedig előbb egy kecskét, majd egy sánta tehenet is találtak – valaki vagy elhagyta, vagy otthagya őket a fosztogatáskor maguk előtt hajtva, késő este érkeztek haza. Oka fogyott tehát, hogy Gruban sürgősen elszegődjék, és mivelhogy még egy kecskénk meg tehenünk is lett, úgy véltem, olyan gazdagok vagyunk már, hogy soha többé szóba sem kerülhet Gruban elmenetele. Csakugyan nem is esett több szó róla. Anyám leginkább csak a nadrág megszerzését mesélgette: hogyan nézte ki magának a halottat, hogyan parancsolt rá Grubanra, vegye ki a szájából a cigarettát, vegye le róla a bocskort meg a nadrágot (ő maga sem tudta a derékövét szétkapcsolni!), és mindent szép sorjában. S mindabból, amit és ahogyan elmesélt, még a fiú lecsepüléséből is, titkolt elégedettsége érződött afelett, hogy Grubant ilyen fából faragták, hogy az apjára ütött; és hogy ezzel a viselkedésével rákényszerítette őt, hogy megmutassa, mire képes. Valahányszor arra fordította a szót elbeszélésében, hogy ő maga mit tett, amikor azzal kezdte a mondatot, hogy „Én pedig”, s mielőtt rátért volna, hogyan támaszkodott fél lábával a halottra, és cibálta le róla a nadrágját, mindig közbevetett egy „Hogy verne meg engem az Isten”-t. Ez, persze, megint csak nem annyira önvádként, mint sokkal inkább az elégedettség kifejezéséeként, öndicséretként hangzott.

De azután a tavasz – vérszegény, borzas, akár egy szögesdrót mögül szabadult táborlakó – megint mindent összekutyult. Kenyérnek való szinte semmi sem maradt, vásárolni pedig nem volt hol és mivel. Csalán meg vadsóska, amit nővérem szedett önfeláldozón s a tavasz előrehaladtával mind gyakrabban a hegyoldalban, kezdte már helyettesíteni a lisztet a keményítőben, a zöldségespitében, a kenyérben. A többi parasztnak sem volt gabonája: csak egyetlen portán volt belőle, s bérest is csak ott fogadtak föl, ez a család a megszállás alatt sógorságba és üzlettársi viszonyba került egy osztrák őrmesterrel, de azt kívánta, hogy pusztán a kosztért béreskedjenek nála. A belgrádi kormány továbbra is sürgős teendőivel foglalkozott, s a gabonás Peć városába nem nyílt bejárás, most már a maradék plavi muzulmánok miatt sem – rajtuk keresztül ugyan be nem tehetik a lábukat a kukoricásba a crnogorácok! Semmilyen segítség, de még csak az ígérete sem derengett semerről sem. S hogy még szorongatóbb legyen a bajunk: abban az esztendőben a tejnek is szükében lettünk. A plavi tehen meddőnek bizonyult, a kecskét elcseréltük, s amit érte kaptunk, azt elküldtük Ljubának, a mi két tehenünk közül az egyik téli borjazású volt, a másik ellése meg épp csak majd a jövő nyárra volt várható. Mindez és még apám egyik unokaöccsének a kérése, akiből hirtelen árvát-özvegyet csinált a spanyolnátha, oda hatott, hogy Grubannak megint el kellett szegődnie – most apámnak ehhez az unokaöccséhez.

Ljuba pedig Plav bevétele után is ott maradt, ahol volt: a spanyoljárvány elvitte a rokona feleségét meg a gyermekét, s ő maradt ott házörzőnek, amíg a férfi haza nem térhetett. Aztán megjött a ház gazdája, s Ljuba kisvártatva megint megkapta a korábban az agától bérelt parcellát (a birtok jobbik felét az új hatóság is a gazdag *Turkešićnek* ítélte!), s őstől átköltözött a Plav melletti Prnjavora faluba, egy elhagyott muzulmán házba. Gruban is odament lakni, amint lejárt a béresideje. O azonban hamarosan megbetegedett. Hosszan nyomta az ágyat, s a tél végén – minthogy a tél derekától már nem esett a hó – anyám meg én útrakeltünk, hogy meglátogassuk.

A Lim bal partján gyalogoltunk, jóllehet a másik oldalon rövidebb lett volna az út, csakhogy anyám továbbra sem volt képes arrafelé menni. Plavban vettünk egy cipót egy ablakon át az utcára árusító pékboltban (nagy summa volt: egy dinár a cipó ára!), s anyám a kezembe nyomta, hogy csúsztassam be a mellemre a kabátom alá, nehogy kihűljön és megkeményedjék, mert még langyos és puha volt. Anyám nem nézett se jobbra, se balra, még arról is megfeledkezett, hogy váltogassa vállát batyuja alatt, csak ment előre szótlanul, görnyedten, én pedig hol elmaradoztam tőle, hol a sarkába értem. A ruhakeblemben csúsztatott cipó botránnyosan illatozott, s én nem bírtam megállni, hogy ne szagolgassam, s amint anyám egy kicsivel előbbre iramodott, ne nyalogassam meg a felső karimáját. A nyalogatásaimtól meg attól, hogy ajkammal (de csakis az ajkammal!) próbálgattam a kéréget, azon az egy helyen meglágyult a cipó, sőt, egy kicsike le is morzsálódott belőle, mire én meg-megállva, ujjammal visszarágasztani próbáltam, majd szégyennel és félelemmel telten lépkedtem tovább: szemet szúr majd Grubannak, s mit fog szólni anyám?

Ám félelmem nem igazolódott. Gruban ugyan kilábalt már a betegségből, de annyira elgyöngült, annyira minden mindegy volt még neki, hogy csak fogta a cipót, és rá sem pillantva, letette az ágya melletti székre. Gruban látványa, az ágyé, amelyiken betegeskedett, a betegnek odakészített étel: a tűzilapát egy darab kukoricakenyérrel a háromlábú ülőkén, mindez megint olyan leverőleg hatott anyámra, hogy visszatartott könnyeitől szólni sem bírt egy ideig. S magam is megfeledkeztem nemcsak a félelmemről, de még a cipóról is. Hozzá voltam szokva, hogy Gruban mindent tud és mindenre képes, hogy szeret huncutkodni, sűrű szőke pillái alatt a szemével sokatmondón mosolyogni, most azonban semmire sem volt képes, nem törődött semmivel – még csak szemügyre sem vett engem! Ljubának, amióta nem láttam, véznább és szögletesebb lett az arca, elhagyta magát, elfelejtett nevetni – hajdani kacagásából csak egy üres árok maradt a szája szegletében. Sötét, seszínű kendővel kötötte be a fejét, s amikor Gruban ágya fölé hajolt, a szoknyája és a blúza között kivillant vézna hátgerince. Látogatásunk vége felé – amikor illik valamivel megkínálni a vendégeket – a kemence falának támaszkodott, háta mögé rejtett kezének ujjait tördelte, s nekem úgy rémlett, mintha oda volna kötözve, és hasztalan próbálkozna kiszabadulni. De annak a kemencének is, ormótlan búbjával, holmi farácsozattal körülkerítve, olyan turbános muzulmán sírkő-formája volt, ahogy elnéztem, olyan volt, akár egy elkerített sírhely a szobában, és azt a félhomályos, idegenül ható szobát, sőt, az egész veszedelmesen meredek lépcsős, magas házat is valami fölfele tátongó szakadéknak érzékeltem, benne két fogollyal, akik számára nincs kijutás, nincs segedelem. Hát hogyan feledkeztem volna meg ilyen körülmények közt a cipó miatt érzett szégyenkezéséről és félelmemről. Bizony elfelejti ilyenkor az ember – még a cipó is elfelejtett illatozni!

Amikor hazaindultunk, anyám, mintha csak dacolni akarna valakivel, csak azért is a völgy jobb oldalán vágott neki az útnak. És csak ment megint semerre sem nézelődve, hallgatagon, sietősen – léptei zsémbesen kopogtak. Egyszer csak hirtelen megállt. Egy letérőnél szikkadt patakmederbe hanyatló, tövisbokkal, bozóttal benőtt falusi temető tárult elénk. Anyám valamiért a homlokára tette kézfejét. Majd kézen fogott engem, odavezetett a temető mellett elheverő, kidöntött kerítéspóznákhoz, rám szólt, hogy üljek le, és várjak ott rá, maga pedig azokkal a zsémbelődő lépéseivel, még határozottabb járással, mint amikor a jobb oldali útnak nekivágott, bement a temetőbe. A sírhantok közt kanyarogva átvágott egy kis domborulat, ahol két oldalra dülöngéltek a sírkövek, s ott valahol leült, úgyhogy már nem láthattam. Egy ideig nem is hallottam. Azután – ki tudja, mennyi idő múltán – kivehetetlen beszéd mormolása hatolt el hozzám. Feszülten füleltem: hallom ám, hogy zokogva perlekedik valakivel. S amit pontosan megértettem és megjegyeztem, az egészen váratlanul és szokatlanul hangzott:

– Minek? Hogy *Turkešićék* uraskodjanak?!

Azután hallani lehetett, hogy valami kődarab szaporán és dühödten verődik a földhöz. Nyilván anyám tisztogatta Vukosav sírját és környékét, de én azt hittem, hogy ki tudja, mi történik. Fölpattantam, odafutottam; amikor a kis dombtetőn megálltam, anyám mélyen lehajolva térdepelt a sírhalom előtt, valamit matatott rajta a kezével, simogatta – csillapítgatta, hogy úgy mondjam. Úgy szólt hozzá, mintha beszélgetőtársának felelgetne:

– Bocsáss meg nekem. Grubant pedig magamhoz veszem, hogy valamiképpen föltápláljam, amint lábra áll...

Így is tett: tíz nap múlva elment érte, és elhozta hozzánk. Ez azonban, jóllehet anyám csakugyan föltáplálta őt, nem fordította jóra Gruban sorsát.

Az időtt, hogy ő nálunk lábadozott, minthogy még nem kezdődtek a mezei munkák, apám a szomszéd falu boltosainak fűrészmalomban napszámoskodott: rönköket vonszolt és görgetett a csúszda végétől a keretfűrészig. Egyik nap nem vitt magával ebédet, s anyám velem meg Grubannal küldte utána. A fűrészmalom meglehetősen messze volt az erdőben, egy hegyipatak szűk völgyében, s mi a nyíresék és a tölgyesek peremén haladtunk, majd a juharfák, a lucok meg az erdeifenyők tövében kerülgettük a forrásokat, keltünk át hol a jobb, hol meg a bal partra – ahogy az ösvény kanyargott – a bürüállásokon, amelyek a víz színéig hajlottak le alattunk. Gruban menet közben meg-megtorpanva, be-bekukkantott a mogyorócserjék sűrűjébe, a tölgyek meg a nyírfák közé, jó botnak valót, kaszamarkolatnak valót fedezetve föl lépten-nyomon, meg taplógombát, s csak rikkantgatott örömeiben, de bánatában is, hogy mindezt nem szedheti föl, és nem viheti magával, meg-megállt a forrásvizek fölött, föllelkesült a halakon, amelyeket csak ő látott, pontosan elsorolva, mifélek, mekkorák.

Amint odaértünk a fűrészmalomhoz, azt se tudta, hol és mit bámuljon meg először. Alámászott a nagykeréknek, amelyik összeaprította, fehérjessé sűrítette, megforgatta és a levegőbe fölhajigálta a vizet; fölmászott a hatalmas, elegyengetett fűrészporhalomra, élvezettel süppedezett benne, sőt, kezét-lábát szétvetve, még hanyatt is dobta magát rajta (csak fiatal ember képes így örülni az életben mindennek, amikor érzi, hogy súlyos betegségből áll talpra!); hátravetett fejjel vizsgálódva, körüljárta mind a négy oldalát a fűrészelt gerendákból fölhalmozott, óriási rakásnak, amelynek fehérsége élénken elütött a fenyőerdő sötétjétől, s négyszögletes építményként meredt a magasba; levágott fadarabokat, lécvégeket szedegetett föl a földről, meg jókora, csontkemény, üvegesre préselődött göcsöket, amiket gerendákból vagy deszkákból vágtak vagy ütöttek ki – szemügyre vette őket, megszagolgatta, s úgy hagyta őket a helyükön, mint aki egyszer még majd visszajön értük, megvásárolja és elszállítja őket. De leginkább a fűrészgép nyűgözte le. A keretfűrész maga magát sürgetve, ösztökélve futkosott föl-le, mintegy tudatva, hogy e sietségtől és e sietség végett nincs ráérő ideje semmire, de aki akarja, csak bámulja, és töprengjen felette nyugodtan. És Gruban elbűvölten bámulta. A kettős fűrész pedig sürgette a gerendát: siess! siess!, sípolva hatolt át rajta, visszafordult a magasba, s a felső határhoz érkezőn, mintha beintett volna a pengéjével: most! Gruban még azt a mámoros, nyíratlan és borotvátlan embert is ámulattal figyelte, aki tántorogva kezelte a berendezést. A boltosék fivére volt ő, egy részeges különc, akit azért dugtak be ide a fűrésztelepre, hogy dolgozzék valamit, s ugyanakkor lehetőleg ne mutatkozzék a világ szeme előtt. A farönköt a fűrész alá szállító mozgókörláton egy tartót alakított ki a pálinkásüvegének – hogy odahozza neki, a keze ügyében legyen akkor is, amikor a korlát leereszkedik a rönkkel, s akkor is, amikor a gatter alól visszatérőben van. Gruban azonban ügyet sem vetett a pálinkás-palackra, amelynek a nyaka kikandikált rejtekéből, annyira el volt telve az egyéb látványossággal, irigyelte a pityókás gépkezelőt, de még a segédjét is, aki csak egy

pörsenéses, toprongyos suhanc volt ugyan, ámde a kezében valódi csavarkulcsot tartott. S hazafelé menet a tavaszidővel sem sokat törődött már Gruban (délután már érezni lehetett a tisztásokon, ahogy lenni szokott a tavaszélen, hogy más a lég illata és a napsütés hunyorgása), többször is elismételgette a fűrészgép mondókáját: „Siess! Siess!” S ahogy minél pontosabban igyekezett utánozni a hangját, egyre inkább az lett belőle: „Siju! Siju!”

A tavasz derekán Gruban visszament Ljubához. Csakhogy éppen akkor tért vissza családotul az a menekült, akinek a házában laktak, így hát ki kellett költözniük – hatósági rendelet volt rá. Ljuba visszaköltözött az egyedülálló rokonhoz, Gruban pedig, minthogy még mindig nem volt mivel megművelniük saját parcellájukat, ismét elszegődött, ezúttal birkapásztornak. Télen, amikor az ideje letelt, valahonnan a tudomására jutott, hogy boltosaink testvére segéd nélkül maradt, s minden követ megmozgatott, hogy a megüresedett helyet elfoglalhassa. Eljött hozzánk, aztán előbb ő maga kereste föl a fűrészmalom remetéjét, majd apámmal ment el a boltosékhöz, és elérte célját: segéd lett az annyira áhított fűrészmalomban, ahol nemcsak hogy fával dolgozhatott, de még fizettek is neki valamelyes napszámot.

Vagy tíz napra rá a fűrésztelep körül egész éjjel szörnyen süvített a szél, reggelre valahonnan havat kezdett összenyalábolni, ebből eleinte csak imitt-amott elszabadult, ritkás pelyheket hullatott el, de aztán szorítása ellankadt, és hagyta, hogy a valahol fönt összegyűjtött hőtömeg akadálytalanul, huzamosan zúduljon le, így két nap, két éjszaka derékig érő hó esett. Ez a nagy hó lehetetlenné tette az erdőirtást és szállítást, s minthogy csak kevés rönköt tartalékoltak a fűrésztelepen (gazdái rendszerint télen megkora tavasszal irtatták az erdőt, amikor a parasztok ráálltak, hogy bagóért vágják és szállítsák a fát), ezért hát a gatternak is csak kevés dolga akadt. A tél derekán beállt a fagy, a gátat és a csatornát belepte a jég, megfogyatkozott a vízhozam, napokig nem volt képes megmozgatni a magában is jókora súlyú kereket, amelyet most úgyszintén megfogott a jég, jégcsapok koszorúzták. Volt hát szabad idő bőven, abból a fajtából, amelyik földuzzadván, nyomasztóvá válik. Gruban, hogy enyhítsen rajta, s hogy vigaszra leljen, fogta és faragott egy guszlicát. Ez a guszlica, magától értetődik, jávorfából készült, s a nyakán egy kecskebak feje ült: hátracsapott szarva csavaros, hegyes szakállal pedig szakasztott olyan volt, mint Svikóé, aki hajdan e szakállal vélte bizonyítani, hogy atyafiságban van Radomir Vešović brigadérossal és miniszterrel. A guszlicát és a guszlicázást átvette Grubantól a fűrészmalom számkivetettje, Petronije, Gruban pedig a boltosfivérek kívánságára hozzálátott, hogy faragjon egy másikat, még szebbet – a kávéházukba illőt, ami a bolt tözomszédságában volt, mintegy annak az előcsarnokát képezte. Azután a nővéremnek készített, úgyszintén jávorfából, egy csodaszép guzsalyt; faragással díszítette, lyukasztófogóval meg borotvával kicifrázta, a tetejére pedig – a szarvacska helyett, amire a rostcsomó cseréjekor a zsinórt szokták tekerni – valami keresztfélét faragott, közepében egy szakállas emberfejjel. Ezt, úgy mondhatni, a legidősebb gazdája melléről másolta le, egy érdemkereszt volt, ami roppantul elbűvölte a boltost színével, ragyogásával, formájával, s nem törődött vele, hogy mit meséltek róla a falusi hírharangok, hogy mennyi kenőpénzt fizetett azért az érdemrendért.

Az alkalom úgy hozta azon a télen, hogy eszébe jutott Grubannak a már-már elfelejtett rajzolás is. Elsőre csak afféle „sárga birs” meg „zöld fenyő” tellett ki tőle: én már gimnáziumba jártam, levelezgettünk, és Gruban az első két levele végére a „sürgős választ várok” e mifelénk közismert emlékeztetőit rajzolta oda. Azután kezdte rajzzal megörökíteni az eseményeket is, amelyekről írásban beszámolt, kiváltképp azokat az embereket, akiken csúfolódott vagy jóindulattal nevetett. Leggyakrabban közvetlen gazdája volt ezek tárgya. Petronije, miután megkaparintotta a guszlicát, képtelen volt betelni vele. Amíg nem itta le magát, csupán a vonót jártatta rajta, de Gruban szerint

azt is úgy, „mintha prézsmítálna”: erdőről, magányról, a messziségbe hívogatva, messziről szólongatva hallgatóságát. Amint viszont a pálinka fölhevítette, s ameddig le nem terítette, énekelt is a guszlicaszó mellé – pocsékul guszlicázott, de még pocsékabban énekelt. Hangja durva volt, sziszegő, teli váratlan, kurta csettenéssel és egyéb szünetcsinálóval; egyik éneket sem tudta végig, hamar átváltott másikra, s ahogy az ital mindinkább a fejébe szállt, egyre gyakrabban összekeverte őket, összetévesztette a versoraikat és a hőseiket. Gruban pedig minderről jóindulatú csúfolódás hangján írt nekem, megpróbálta ábrázolni Petronijét abban a pillanatban, amikor egy csettenés bukik ki a torkán, lerajzolta a földre zuhanva, amint még átöleli guszlicáját, meg ahogy hátracsapott fejjel, palackjának nyakát félig lenyelve kortyolja a pálinkát, s lerajzolta magát ezt a drágalátos palackot is, meg különleges fészket a mozgókörláton, amelyik a rönkfát a gépfűrész alá viszi. Gruban rajzai, persze, még most is naivak és merevek voltak, alakjai továbbra is főleg csak profilból látszottak, ám szándékos torzítása, amivel valamit hangsúlyozni vagy kicsúfolni kívánt, újdonságot, merész, eleven elemeket vitt ábrázolásába. A merevséget, ügyetlenséget – így mesélték, akik látták – azokon a nagyalakú rajzain is érezni lehetett, amelyeket faszénnel firkált a deszkákra: Gruban ezt a szokását is fölújította – deszka meg palló igazán annyi volt ott, amennyit csak kívánt! Csak éppen már nem lovakat és lovasokat rajzolt rájuk, hanem furcsa fűrészfogú szekercéket, csavarkulcsokat, fenyőfákat és emberfejeket, köztük Petronije fejét, ezt hamarost föl is lehetett ismerni, meg – még gyakrabban – egy bizonyos lányfejet, amelyet nem lehetett fölismerni. A boltosék haragudtak Grubanra, amiért pocsékolja az idejét, bepiskítja a deszkákat, ahogy ők mondták, az árujukat, Petronije viszont, kivált amikor már fölöntött egy kissé a garatra, lelkesedett a rajzokért, és mély töprengésben bámulta főképp azokat, amelyekről úgy sejtítette, hogy hasonlítanak őrá, bátorította a rajzolókat, és – a legnagyobb áldozatkészségről tanúskodó gesztussal – megpróbálta rátukmálni a pálinkás palackját.

Gruban azon a télen esett első ízben szerelembe – mit is mondjunk, természetesen boldogtalan szerelembe – az egyik gazdája leánya iránt. A fiatalabbik boltos lányát néhány nappal azután látta meg, hogy lehullott a nagy hó. A lány a teherszállító lovasszánon érkezett, amelyik utat tört a malomhoz, hogy elfuvarozza a fűrészárut. Nem volt különösképpen szép (ismertem még az elemi iskolából), de Gruban szemében – talán attól, ahogy nagy lármásan levergette lábáról a havat a fűrészüzemben, hogy nem adta oda rögtön nagybátyjának a magával hozott pálinkásbutykost, hanem incselkedve körbeforgott vele előtte, hogy futkosás közben csilingelő kacagás fakadt az ajkán, hogy olyan váratlanul bukkan föl, és hogy mindez az erdő és a magány közepette történt – olyan szépség és kivételesség képében tűnt föl, amely kizárja a bármiféle összehasonlítást másokkal, *mindenné* lesz, s mindennek a mértékévé. És Gruban egy szempillantás alatt „kész” lett, – érezte, hogy „kész”, és úgy rémlett neki, mintha már régtől fogva tudta volna, hogy ennek éppenséggel így kellett bekövetkeznie. Erről a leányról és amit az ő számára kezdett jelenteni, és hogy miképpen történt meg ez az esemény, amint egy éjszakára hozzánk látogatott, beszélt a nővéremnek, az öcsémnek, a vele egykorúaknak a szomszédságból – vagyis mindenkinek, csak épp annak nem, akire a leginkább tartozott volna. Még nekem is elárult róla egyet-mást levélben; az idő tájt volt a legszorgosabb a levélírásban. A levélpapír szélére pedig imitt meg amott apró kis lányfejeket kezdett rajzolgatni, méghozzá – életében először! – szemből, nem pedig profilból, de ezeket a kezdeményeket rendre lefirkálta kívülről befelé haladó csigavonalakkal. Alighanem azért firkálta le őket, mert nem sikerült elérnie, hogy hasonlítsanak az eredetire, ahogy a deszkarajzain sem – mert persze azok a rajzos gondolatai is javarészt e leányfej körül forogtak. A tréfás figurákra sokkal könnyebben ráállt a keze, ennek viszont a fele sem volt tréfa! De nem ám, és ebben a tárgyban Gruban még akkor sem ért volna el nagyobb hasonlóságot, hogyha sokkalta

gyakorlottabb rajzoló, azon egyszerű oknál fogva, hogy jóformán tisztességesen szemügyre sem vette elbűvölőjét. Sem az első találkozásuk alkalmával, sem a későbbiekor – mindannyiszor inkább csak érezte, semmint nézte és látta a lányt!

És egyszer csak nekilátott, hogy megint egy guzsalyt faragjon, ezúttal tisztafából. Hogy kinek szánta, azt nem döntötte el véglegesen, nem akarta eldönteni – csak meg kellett csinálnia, hát megcsinálta. De a felső végén, ahol a fő díszfaragásnak és vésetnek van a helye, egy leányfejet kezdett kifaragni, szemből. Sokat kínlódott vele, abbaabba hagyta, eldugta a szeme elől, hogy ne is lássa, majd ismét nekiveselkedett, nagy gonddal és elmélyülten élezgetve nyomorúságos szerszámait, elővette rejtekéről, faragta, véste, csiszolgatta, hosszasan tisztogatta ujjaival, mintha tapintással akarná megállapítani, mire is ment vele, vagy mintha a kifaragott vonásokat és javítgatásokat ujjhegyével akarná eltakarni saját maga elől, hogy minél tovább halogassa szemügyre vételüket. S aztán az egyik, ki tudja, már hányadik ilyen tisztogatás és elodázgatás után, rápillantva, egyszeribe földerült az arca, visszahőkölt az örömteli látványtól, s fejét hátravetve, kis híján diadalittasan fölrikoltott:

– A, te nevensz?!

Ámde azzal az arcmással, amely végtére is, amint utóbb elmesélték, csakugyan mosolyogni látszott, nem sikerült befejeznie az egész guzsalyt – sohasem lett kész vele. Még mielőtt a tavasz beköszöntött volna, egy esőt hozó déli szélről összetöpörödött, összetömörült a hó, azután a rászállott éjszakai fagyok befedték, s kérgük alatt egészen a talajig jéggé merevedett. A boltosék megduplázták a bosnyák favágólétszámot, tucatnyi parasztot is fölfogadtak, és hajszolták őket, hogy mihamar minél nagyobb tartalékot halmozzanak föl rönkfából a fűrészmalomnál. A malom éjjel-nappal működött, hogy behozza a lemaradást. A gazdafivérek a télen, amikor feleannyi volt a munka, csak feleannyi pálinkát küldtek Petronijének, mint rendszeren szoktak, most azonban, hogy jobb kedvre derítsék, s szorgalmasabb munkálkodásra buzdítsák, egy egész hordóval vitettek neki, s Petronije a napjai felét részegeskedéssel töltötte. Így aztán a munka dandárja Grubanra várt a fűrészmalomban. Nem volt elég jártas a dolgában, nem is volt még elég erős hozzá, sokat kínlódott a rönkökkel, segíteni hívogatta az ittas gazdát, káromkodott vele, sírva fakadt mérgében – néhány nap leforgása alatt tökéletesen kimerült a megerőltetéstől és a kialvatlanságtól. Amikor egyedül volt, még mindig meglehetősen félt az eszelős hangú, érthetetlen viselkedésű fűrészlapoktól; félt a féktől és a fékezéstől, és mindannyiszor azt kívánta, bárcsak minél lassabban érne oda a mozgókortát a rönkfával a fűrészgép alá. És épp aznap, amikor a rokka fejről rámosolygott az arca, a gazda már délelőtt tökrészegre itta magát, és Gruban szinte egész nap, egész este egyedül bajlódott, és egyedül kínlódta végig – úgy rémlett neki – az egész magányos éjszakát is, amely ahelyett, hogy elmúlna, egyre csak szűkült és nyúlt, mint valami megszakítatlan, végeláthatatlan alagút.

Egyszer csak rángatózni kezdett a keret, meg-megállt, s Gruban leguggolt, hogy megnézze, nem szorult-e alája valamiféle fadarab vagy szerszám. Megnézte – nem látott semmit, a berendezés megint egyenletesen, lassan mozgott. De Gruban, kényelmesen rátámaszkodva a rönkre, még figyelmesebben akarta ellenőrizni a dolgot – legalábbis meg volt győződve róla, hogy azt akarja. E mozdulata közben a közelgő fékezéstől való félelme egy szempillantás alatt megmagyarázhatatlan módon elillant, a fűrész hangjával egyetemben, ami szintén elhessent valamerre.

De épp a fűrész ébresztette föl (sikoltásával és a mindent darabokra tépő fájdalommal), ugyanaz a fűrész, amelyik szendergésének első néhány pillanatában hol álomba csicsijgatta, hol meg éles hangon éberségre figyelmeztette, majd a rákövetkező pillanatokban már csakis álomba ringatta. Jobb kezének mutatóujját metszette le.

Búbánat és lakodalom

VELJKO OSTOJIĆ HARMADIK KRÓNIKÁJA

Miután a munkásokból és diákokból álló, tíz főnyi csoportot átadták a bíróságnak – amely az államot védi az állampolgárok ellen –, a vizsgálóbíró közölte Raspopović egyetemi tanársegéddel, hogy nem látja indokát, miért nem helyezték szabadlábba már a rendőrségen, s hogy ő, amint elintézi a szükséges formásokat, ezt fogja tenni. Raspopović mérhetetlenül megörült e közlésnek, ahogy már a magánzárkában is örült annak, hogy nem kommunista, hanem csak szimpatizáns, hogy nincs semmi különös titka vagy vétke, még kínvallatásra sem volna mit bevallania. Ámde most, amikor a foglyok hangulata megélnékült a közös bírósági zárkában meg az első beszélők hatására, már inkább sajnálta, hogy nincs titka, amit megtarthatna, s hogy érdemszerzés nélkül, a történelemből való saját, aprócska részesevé nélkül sétál ki a szabadságra. És kellemetlenül is érezte, sőt, szégyellte magát társai előtt, amiért ő elmegy, a többiek meg maradnak, s hogy örömét, türelmetlenségét mindnyájan leolvashatják az arcáról. Ezért megpróbálta rávenni földijét és némiképpen pártfogoltját, Veljko Ostojićot, a végzős régészhallgatót, hogy beszélje el a foglyoknak a rendőrségi fogdában elkezdett családi krónikája harmadik részét is – a vállalkozó szellemű és bosszúálló elődök leszármazottjainak históriáját. Mintha azért tartotta volna ezt fontosnak, hogy még mielőtt eltávozik, tegyen valamit az emberekért, akiket elhagy, s hogy elterelje magáról, saját türelmetlen várakozásáról a figyelmüket, meg hogy elmenetele előtt még egyszer kinyilvánítsa, milyen közel áll ő Ostojićhoz, akit a rendőrségi vizsgálat után érdeme szerint nagyra becsült itt mindenki, pedig korábban anarchiára hajlott, s emiatt éppen ő bírálta és egyengette – van hát neki is valamelyes fölhalmozott tőkéje, aminek birtokában léphet ki a szabad életbe! S azzal, hogy megpróbálta bevonni a beszélgetésbe, föl akarta rázni, kedvre kívánta deríteni magát Ostojićot is, aki súlyos levertségben hevert a padlón, a feje alá hajtogatott télikabátan.

– Gyerünk – mondta –, meséld el nekik még *azt* is...

Ám Veljko csupán a lábán lazított, majd nyújtóztatott egyet, s óvatosan, alig észrevehetően nemet intett a fejével. A nyavalyatörés, amiben jó egy éve szenvedett, amióta egy csendőr a tüntetésen puskacsővel halántékon kólintotta, ismét kiütközött rajta, mihelyt a rendőrség átadta őket a bíróságnak. A rendőrségi vallatás kerek három hónapja alatt egyetlenegyszer sem jelentkezett a baj, nem szakította meg, nem is csökkentette kínjait, a bírósági fogdában töltött első napon viszont, amikor már véget ért a testi kínzás, egymás után háromszor is rátört, hogy aztán naponta megismétlődjék. Ezért hevert most összetörten, saját magán szánakozva és csüggedten – a rendőrségen már-már elhitte, hogy végképp elhagyta őt ez a kórság. Tágra nyílt,

kikerekült szemével – annál tágabbra kerekült, minél mélyebbre süppedt a fájdalomtól a homlok és az arc közötti mélyedésbe –, olyan tekintettel, amilyennel semmit sem lát az ember, viszont kirekeszti hallóköréből a világot, mereven bámult a mennyezetre. Talán így pihent, vagy talán azért nézett így, mit sem látva, hogy egyre csak a magáét örölhessen gondolatban.

Raspopović azonban nem tágított – nem tágíthatott. Föl-alá járkált a Cigány-szigeti cellában, nyikorgatta lába alatt a hajlékony padlódeszkákat, ezzel is növelve magabiztossága érzetét; valahányszor elért az ablakig, kitekintett a Száva vízére, amely mintha forrongott volna a nagy szemű záporosótól, elmosolyodott, s valahogy különleges jelentőséggel csóválta meg a fejét, s legyintett hozzá egyet-egyed. (Sebaj! Akad még másvalaki, aki mindazt el tudja mesélni!) Majd előadta az előzményét a történetnek, amelynek elbeszélését követelte Veljkótól. Elsimítódott, mondotta, Veljko első félreértése a tanszékvezető tanárral, s a professzor, aki az egyetemi diákkórus elnöke és pártfogója volt, épp a próbára indult, amikor összetalálkozott Veljkóval, s jóindulatúan meghívta, hogy tartson vele. „Nem tudok! Ma képtelen volnék énekelni!” – hangzott a válasza. A professzor megint szörnyen megsértődött, méregbe gurult, csak úgy remegett az orra alatt, a felső ajkán a hosszú függélyes árok: tessék, ilyen ez a maga Ostojića! Raspopović üzent a földijének, hogy jöjjön be hozzá a tanszéki kabinetbe – de nem jött; erre ő maga járkált utána a könyvtárban, a szemináriumi helyiségben, a hosszú folyosókon, s végül az alagsorban akadt rá, ahol a dékáni hivatal engedélyével, amit Raspopović járt ki számára, „fotólaboratóriumot” rendezett be, mert amatőrfényképezéssel próbálta eltartani magát. Háttal az ajtónak, vörösen égő fülekkel (Raspopović ezt vette észre először), görnyedten térdelt egy piros papírba burkolt villanyégő előtt, az pedig egy darab falra volt fölerősítve, amelyik – legalábbis úgy rémlett annak, aki a viszonylag világos folyosóról lépett be – nem folytatódott semelyik irányban. Térdelve kavargatta egy csorba, leselejtezett lavórban síkos fényképnagyításait, mintha továbbra is egyedül volna a helyiségben. Raspopović egy darabig szintén szótlánul és mozdulatlanul álldogált, aztán odahajolt, kiemelt egy képet a lavórból, megnézegette, és azt kérdezte:

– Mi ez már megint veled meg a professzorral?

– Tudod te azt.

És megint a hallgatás. Aztán a tanársegéd türelmét veszítve fölállt, járkálni kezdett föl-alá, jobban mondva körözni Veljko és a lavórja körül, mintegy magában beszélgetve, óvatosan kezdte gyözködni a diákok: mégiscsak meg kéne magyaráznia, ha már semmiképp sem tudott elmenni a kóruspróbára, hogy miért nem...

– Hogy magyarázzam meg? Fussak utána, kapaszkodjak a kabátjába, és olvassam föl neki a riportot az újságból?

– Miféle riportot? Milyen újságból?

– A belgrádiból! Szenzációs beszámoló – hadarta hirtelen dühbe gurulva Ostojić –, hosszú cikk, feleimmel, nagy, vastag, egész oldalon áthúzódo címmel, tíz alcímmel és hat szövegek közötti fényképpel!

Raspopović leguggolt a vörös izzólámpa mellé, hogy átnézze a riportot, amit Ostojić nedves kézzel a markába nyomott. Az újság egész harmadik oldalán s még a negyediknek a felén is fölháborodva számolt be egy rablóról, aki rálőtt a rokonára, akinek tíz kerek évig a fedele alatt lakott, rálőtt saját édesnővére násznépére, s miután elbujdosott, gyilkos szándékkal megsebesítette a községi elöljárót, rettegésben tartotta az egész vidéket, puszkagolyókat hagyott a házak küszöbén, gúnyolódó és fenyegető leveleket írt (mellékelve egy ilyen fenyegető iromány fakszimiléje), juhokat lopott, s miközben a kimerült csendőrség szakadékok mélyén és erdők sűrűjében kereste, ő a

csendörök orra előtt rejtőzött (a csendörörök épületének fényképe), csendörkoszton élt, a csendőrségi szakácsnőnél rejtőzött, egy hatvanéves egyedülálló öregasszonynál (fotográfia a rablót rejtegető szakácsnőről), ahol is épp burgonyát hámozott az öregasszonynak, amikor véletlenül rányitottak, mire ő szégyenteljes módon eliszkolt, egy rendvédelmi közeg megsebesítette (fényképen a ház a lövéssel, aki mutatja az ablakot s a szégyenteli menekülés irányát), véres nyomokat hagyva maga után egészen az első cserjében folyó patakig (a patak és a cserje képe)...

– De mi köze van ennek a riportnak ahhoz – kérdezte fölegyenesedve, s az újsággal hadonászva Raspopović –, hogy nem mentél el a próbára, mi köze tehozzád?

– Van köze...

– Nyilván családi, ugye? Mint a múzeumnak!

– Nem mint annak, hanem éppenséggel ugyanaz. A folytatása...

Miután Raspopović mindezt úgy mondta el, hogy közben utánozni próbálta Ostojićot (a legjobb barátja!), s még szavai kiejtésével is mutatni igyekezett, mennyire önfejű és konok fickó, s miután összehúzott vállal és kurtán széttárt karmozdulattal kísérvé szavait, utalni próbált holmi boldogtalan szerelemre meg valami még boldogtalanabb, szerelemtelen lagzira, megállt Ostojić fölött, cipője hegyével megérintette a talpát, s olyan mozdulatot tett a megfelelő arckifejezés kíséretében, amelyik azt volt hivatva kifejezni: tied a szó!

Csak hát Ostojić semmi jelét nem adta, hogy hallaná s értené, mit is akarnak tőle – olyan érzése volt, mintha valamit csak úgy mondtak volna is, meg nem is. Kisvártatva aztán kezdett emlékezni azokra a személyekre és eseményekre, amelyekre Raspopović hivatkozott. Hunyorítva meredt a távolba moccanatlanul, s percek teltek el így. S azt, ami így felötlött emlékezetében, a fogda meg betegségének kiújult rohamai után, mindazok után, amiken keresztülment, roppant távolinak s egyben szokatlan, leírhatatlan módon tisztának és drágának érezte – lehetségesnek tartotta, hogy magában dédelgesse, hogy az álom és az ébrenlét határán sajogjon tőle a szíve, de lehetetlennek vélte beszélni róla! S oly kinnal fordította el a fejét, mintha holmi szögletes és hegyes dolgokkal volna tele, a csípőjére fordult, be a cella falának.

– Nem akar mesélni – állapította meg Raspopović –, mert bántja, hogy *előnfejűsködte* első szerelmét. Vagy talán azért esik neheze – vetette be végső fegyverét –, merthogy épp nemrég még kereste a kapcsolatot és a kompromisszumot a kispap-tanítóval, akinek a lányába volt szerelmes.

Ámde Ostojić erre sem válaszolt semmit, a fogolytársak pedig leintették Raspopovićot, érzékeltetve vele, hogy talán nem épp az ilyen szavak volnának most itt helyénvalók. Aztán úgy tíz perc múltán jöttek az örök, s elvezették Veljkót a bírósági kihallgatásra, minekutána Raspopović gyorsan nekikezdett, hogy maga mesélje el a főlemlített történetet – egyszeribe ő is, a többiek is elengedhetetlennek érezték: így Veljko is mintha velük maradna, s ők is vele tartanának a nehéz percekben. Ezt a harmadik históriát Ostojić nem úgy beszélte el, mint a másik kettőt: Raspopovićnak kellett kihúznia belőle apránként, több nap leforgása alatt, részletekben, darabonként.

Következzék hát ez a történet, ahogyan Raspopovićnak elmondta Veljko.

Vukosav Radomilić, a menekült, a török rab mindössze négy évvel a balkáni háború és Plav vidékének a török alól történt fölszabadulása előtt pusztult el a bosszúszámla-egyenlítőgetésben az eltörökösödött családokkal meg a törökökkel, egy szem fia pedig tizenkilenc évesen egy falusi szatócs-testvérpár fűrésztelepén napszámoskodott, ezek egyformán *sütöttek* kávé, mértek pálinkát crnogorácoknak és törököknek meg a török hitre áttérteknek; apjuk, egy Crna Gora-i határvidéki *csemegez* titkos üzlettársa

volt egy kereskedő agának a határ túloldaláról, annak meg ráadásul még az ő feleségével is viszonya volt. Egyedül dolgozott a fiú a keretfűrészszel, a részeg gazda helyett is, aki a harmadik, félig-meddig kitagadott fia volt a boltosnak, ott kínlódott egész álló nap meg az éjszaka kétharmadán át holtfáradtan, kialvatlanul, majd egy ízben lehajolt megnézni, hogy mitől akadozik a keret, rátámaszkodott kezével a fűrész alá haladó farönkre, s a fűrész levágta a jobb mutatóját. Fölsikoltott, és fülében a fűrész sikoltásával, még mielőtt félálmából fölocsúdott volna, elugrott a keret mellől, nekicsapódott a fölrakott deszkahalomnak, nekivetette a hátát, s úgy tekintett maga köré, mintha három oldalról várható támadás ellen védekezne. A friss, aznap este fűrészelt deszkák már vérrel fröcskölődtek össze, kezeujja pedig csupán egy vékony bőrdarabkán lógott. Baljával megmarkolta, összeszorította, beszaladt a szobába, s riadtan szólongatta a gazdáját, aki ruhástul-cipőstül, hasonfekve nyúlt el magányos ágyán. Miután szólongatására nem válaszolt, Gruban elengedte lecsüngő ujját, kivette zsebéből borotváját, bal kezével és fogával kinyitotta, s jajgatva és már jó előre hunyorgva, átvágta a bőrdarabot, amelyen ujjá levágott darabja függött. Az lepottyant a padlóra, s koppanásának hangjától a fiú hátrahőkölt, odalépett a gazdájához, a hátára fordította, lompos ruházatát jól összevérezte a mellén s a derékövénel, ahonnan is előhúzta a dohánytartó dobozát. Szakadatlan s egyre növekvő önsajnálattal nyöszörögve, beszórta sebéet dohányporral, leszakította inge jobb oldali szárnyát, körültekerte vele csonkját, megkötötte (mindezt foggal és bal kézzel!), előkereste egyujjas gyapjúkesztyűjét, sérült kezére húzta, és indult vissza a keretfűrészhez, ahol a két fűrészlap a körülöttük levő egész világ ellen acsarkodva, s egymással is marakodva, rémítőn sziszegett, sivalkodott, dúlva-fúlva visszhangozta egyike a másikat. Félt ugyan a fűrészről, s nem tudta, milyen állapotban találja, annyira félt s össze volt zavarodva, hogy még a kezében sajgó fájdalomról is megfeledkezett, de eltökélte, hogy sérülten is elvégez mindent a fűrész körül, amit csak lehet, s amire képes, és mindenáron továbbra is ott marad a fűrésztelepen.

Csak hát a keretfűrészszel, a fatörzsekkel dolgozni, fél kézzel, s hozzá a baljával, s ezt megsegíteni csonkult jobbójával, amelyik még tovább sérült, ahogy minden tárgyhoz éppen a levágott ujjának sebével ért hozzá, nemigen volt lehető. Azonkívül a szétmárt seb a harmadik éjszakán kezdett elmérgesedni: nyilallás állott bele, s egész karja könyékgig duzzadásnak indult. Akkor aztán a gazdái, egyetlen dinári kártérítés nélkül, szélnek eresztették Grubant. Nyaksálgával fölötötte karját, s férjezetlen nővérehez, Ljubához ment, aki továbbra is a Radomilić-rokonoknál lakott, nem messze a földjétől („attól a kis hitványtól”), amit cselédjogon kapott – s hogy mi lett a guzsalyával, arról soha senkinek nem mondott semmit, nem is tudta meg senki a sorsát. A gyógykezelés mindennemű lehetsége nélkül kínkeserves, hosszan tartó betegeskedésen esett át, sebe csontig elgennyesedett, fölfakadozott – így telt el telének maradéka s csaknem teljes tavasza.

Betegsége után végleg ott maradt Gruban Ljubánál. Az a Radomilić, akinek a házában laktak, s aki a magyarországi internálásból később tért haza a többieknel, ki tudja, hányadik fokon volt rokonuk, vagyis korántsem volt valódi hozzátartozójuk. Ám mégis volt valami, ami őt meg Ljubát kiváltképp összefűzte, egymásra utalta. Az amúgy is akarategyenge rokon, miután nem találta életben sem a feleségét, sem egyetlen gyermekét, magára maradt, s félt az üres háztól; Ljuba is, amíg Gruban a fűrészmalomban dolgozott, magányos volt és otthontalan. A rokon feleségét és gyermekét, akikkel Ljuba együtt élte végig a megszállás egész idejét, szinte egyformán szerették és sajnálták, s mindketten szükségét érezték, hogy beszéljenek róluk. Azonkívül Ljuba, sokak tanúsága szerint, igen-igen hasonlított a megboldogult hitvesre (a faluban rákaptak, hogy nővéreként emlegessék őket), s a férfi, amikor nem volt részeg, órákig bámulta őt, újra meg újra csak a feleségéről és a gyerekéről faggatta,

betegségük történetéről, arról, hogy melyikük is halt meg előbb; mukkanás nélkül hallgatta végig mindazt, amit erről beszélt neki Ljuba. Amikor pedig fölöntött a garatra – s ez mihamar szokásává lett a rabságból való hazatérte után –, Ljuba ölébe hajtotta fejét, s hosszasan, vigasztalanul sírdogált, amíg csak el nem nyomta az álom. Ljuba továbbra is minden mezei munkát elvégzett mind a magáén, mind pedig – a férfi társaságában – a rokon földjén (még kaszával is dolgozott, sőt, asztagot is rakott!), s mellette még takarított, gyúrt-dagasztott, mosott (nagy mosást, igaz, nem csinált) mindhármukra – együtt is étkeztek, hármában. Amikor elközelgett Illés napja, Radomilicék házi védszentjének ünnepe, úgy határoztak, hogy együtt ülik meg – Ljuba és Gruban első ízben rendezett magának ilyen családi ünnepet. És Gruban odaüzent hozzánk: tisztelje meg valaki tőlünk az ünnepét. Anyám nem szánta rá magát (a fivére házi ünnepére a fivére nélkül, s hozzá még idegen tűzhely mellett!), apámnak pedig, mint mindig nyaranta, nem volt sem pihenő-, sem ünnepnapja. Rám maradt hát, hogy elmenjek, én voltam a nagyobbik fiú, gimnazista, amúgy is Gruban kedvence.

Napszállta előtt értem a gázlóhoz a falu előtt, ahol Gruban és Ljuba laktak. A Lim és egész környéke más volt, mint mifelénk, új és ismeretlen, de ugyanakkor mégis valahonnan ismerősnek tetszett, és ezáltal éppannyira izgalmasnak, mint amennyire újszerűnek. Jobb kéz irányában, a fűzes mögött, mintegy magát altatva lassú járásával és zúgásával, forgott egy óriási merítőkerék. A folyónak ez a csöndes, széles folyása, amely egészen más volt, mint nálunk, valami elfelejtett álomra emlékeztetett, s mormolása is mintha nem a fűzfák alól meg a bőrző fényesség alól szállt volna föl, amely a gázlónál lángsziporkákat szóró tükörlapként tört darabokra, hanem valamiféle előérzetem megnyilvánulásaként zsongott a fülemben. Ugyanig}' hatott rám Gruban hangja is, legalábbis az első pillanatban – akkor ért el hozzám, amikor épp belegázoltam a folyóba.

A ház, amelyik felé Gruban vezetett, fogadásunkra kilépvén elénk, jobbra egy roppant ágas-bogas almafát s egy kissé hátrább magas mogyorócserjét hagyott maga mögött. A háztető zsindele szinte új volt, és önfeledten illatozott – ez is jócskán megfelelt a hangulatomnak. A ház mögött széles és mély víztároló árok húzódott, színükig teletöltve, súlyosan – vize a színéből ítélnélhetőn jéghideg volt. Mögötte lapos kaszálórét terült el, vízben álló friss sarjával borítottan; azon túl pedig égerfák és rekettyék ágait ringatta leheletével egy vézna oldalbordáit mutogató, sekély vízfolyás, a Lim mellékága; jobb partján egy kúp alakú, erdős domb szinte függélyes oldala meredezett, s szabott határt a kaszáló jobb felének, ennek a dombnak – hogy épp az én hangulatomhoz illeszkedjék – Várda volt a neve. A folyótól a vizesárokig egy hitvány cserénnyel szegélyezett ösvény szelte keresztül a kaszálót, s ezt is víz borította. Ezen az ösvényen, a vízben tocsogva, két gömbölyödő batyut cipelve a hátán, közeledett egy ösztövé, csontos férfiú. Úgy lépkedett, mint aki nem ismeri az irányt, nincs hova sietnie, de ha már egyszer nekiindult, nem képes megállni.

– Tessék, itt a házigazdánk, Ljuša – mondta Gruban, s feléje bökött mutatójja csonkjával, amire saját kezűleg varrott bőrtokot húzott. – Hozza a pálinkát az ünnepre, de az biztos, hogy a mogyorósban már megölelgette a kishordókat, mind a kettőt, nehogy valamelyiknek sértődése essék – tette hozzá megvetéssel, amin csak az egykedvűsége enyhített egy kicsinyt, ez viszont, még ha Grubané volt is, bántotta az én hangulatomat.

Az előszobában Ljuba fogadott bennünket – összecsókolózott velem, Grubant azonban szóra sem méltatta. A szobában, az erős világosságban, tüstént kitetszett, hogy még jobban megöregedett, megfonnyadt, eldurvult, csontosabb és laposabb lett. Igaz, újra mosolygott, ám kurtábban és ridegebben, az orrikaiból még szembeötlőbben meredeztek a sötét szőrszálak, hangja pedig, talán épp azoktól, még férfiasabban szólt.

„Nem Ljuba ez, hanem Ljubosava”, gondoltam magamban, s valami okból hirtelen megharagudtam rá.

Ljuša a szomszédos kamra padlójára koppantotta a hordócskákat, sietve bejött hozzánk, szétgombolt s a nedvességtől mereven verdeső nadrágszárait végighúzva a padlón, vizes nyomot hagyva maga után. Sárgásbarna bőrű, erőteljes arca, mindjárt a szemöldökénél pizsén süppedő, jókora nagy orra, megvastagodott fülcimpái, esetlen kezének lapáttenyerei – mind-mind azt a benyomást erősítették, hogy nem egykönnyen hevülő s gyöngédségre nem különösebben hajlamos ember. Mégis őszintén örült az érkezésemnek.

– A nénemasszony fia! Hát mégiscsak idetaláltál! Isten hozott!

Ljušanak és Grubannak, nemcsak ezúttal, de később is, elég kevés köszöntővendége gyűlt össze a védszentünnepem Napja a legnagyobb nyári dologidőre esett, amikor a távoli barátok nehezen hagyhatták oda két-három napra munkájukat. Ljuša falujában pedig mindenki Radomilić volt, tehát mindenki a magáét ünnepelte, a legközelebbi nagyobb szomszéd faluból, Lúgból viszont, ahol Durkešićek is laktak, nemigen jöttek el, mert az ottaniak, szép fehér arcú feleségeikkel egyetemben, jól megvoltak a törökkel, és még most is, jóllehet a fehérített arcú lugi lányok-asszonyok az új hatóságnál és zsandárjainál is kegyben álltak, titokban a törököt sírták vissza, és gyűlölték a Radomilićeket, holtukban és éltekben egyaránt, őket hibáztatva a törökvilág letűntéért. De ha kevesen voltak is a vendégek, Ljušanak akadt körülöttük bőséges tennivalója. Attól a pillanattól fogva, hogy érkezni kezdtek, mintha kicserélték volna: közvetlenebb, könnyedebb, serényebb lett. És folyton kalaplevéve járt-kelt: bűnbánó kisemberként görnyedezett a szentkép és a vendégsereg előtt, már csak azért is, mert kevés volt a vendég. Jámbor örömeiben, hogy láthatja őket, meg a vágytól, hogy a kedvükben járjon, még az arcbőre is finomabbra és halványabbra vált, keze is kevésbé volt szembeötlő, csontossága is valahogy lelohadt. Mindamellet nagyon gyakran szólította Ljubát, akkor is szólongatta, amikor nem volt bent a házban. És amikor szólítgatta, amikor a véleményét firtatta, amikor hol ezt, hol azt kért tőle, hívogatta, hogy fogadja valamelyik vendég felköszöntőjét, akkor furán ejtette ki a nevét: Ljuba helyett „Lubát” gügyögött.

Ljuša úgy viselkedett a védszentünnepen, mint mindennek a fő-fő felelőse, a legfőbb ünneplő vagy ünnepelt; Ljuba az ő tartozéka volt; Gruban meg csak amolyan félig önálló üzlettárs, akitől sem főszerep, sem fontos mellékszerep nem várható. Gruban pontosan így is viselkedett: egyedül csak én voltam az ő vendége; a többiekre vagy nem fordított sok figyelmet, vagy ha valamelyikük bakafántoskodni bátorkodott, félhangosan szidalmazta. Amikor pedig már ebből is elege lett, kiment a szabadba, és engem is magával vitt. Jókorát kószáltunk, örültünk, hogy kijebb kerültünk a házból, a ház és a rakott kőfal között fölballagtunk a dombtetőre, ahonnan a távoli, ködbevesző nádason át a tóra lehetett látni, kétszer is elsétáltunk az egyik vén Radomilić háza elé, aki két fiától elszakadva, egyedül élt, házába zárkózva, és magas bejárati lépcsőjén egy óriási, bőséges ebet tartott – Gruban kíváncsi volt rá, hogy a vénember legalább a védszentünnepen eltávolította-e a házörzöt a lépcsőről. S miközben így, meg-megállva kóboroltunk ide-oda, át a fűvön, kőfalakat és házakat kerülgetve, Gruban csak módjával mesélgetett, folyton félbehagyva mondókáját, amiben egyébiránt csak a betegségére és álmatlan éjszakáinak történetére szorítkozott. Jómagam néhányszor, amikor meg-megálltunk, és hallgattunk egy kiadósat, fürkészve kezdtem őt szemügyre venni, s azt kérdeztem magamban, ugyan miért is nem tesz említést a levelekről, amelyeket télen küldözött nekem, miért nem mond semmit a rajzairól meg a guzsalyról, miért nem pazarol egyetlen szót sem a fiatalabb boltos leányára. Ő pedig, mintha csak megsejtette volna készülő kérdéseimet, és félt volna tőlük, mindannyiszor

gyorsan odébb ment pár lépéssel, majd megint csak a sebfertőzéséről beszélt, a tíz ébren töltött éjszakájáról, a füvekről, amikkel kezelte, s a lehámlott bőrpikkelyekről. De miközben újra meg újra elbeszélte mindezeket, meg nem említette volna azt az éjszakát, amelyiken elvesztette egyik ujját – valami okból képtelen volt arról beszélni.

Este, miként hajdanán, egy ágyban aludtunk, de ő nem mondott mesét. Úgy látszik, mindaz után, amit télen átélt, sorjában elfeledte őket, még a papokról szóló illetlen történeteket is.

Három esztendő leforgása alatt háromszor jártam így Grubánnál látogatóban. Ő és Ljuba – ezt szemre is könnyen meg lehetett állapítani – meglehetősen idegenek voltak egymásnak az első és a második látogatásom idején, a harmadiknál pedig már szinte ki sem állhatták egymást, különösen a fitestvér nem bírta elviselni a nővérét. Gruban legföljebb a vendégek előtt szólt Ljubához és Ljusához, s akkor is csak végszükségképpen. Én pedig hazatérvén, szóba hoztam ezt anyámnak.

– A szégyentelenje! Gyötri azt az árva fiút – mondta erre anyám, szemlátomást már rég táplált nehezteléssel Ljuba iránt.

Én azonban sajnáltam Ljubát.

– Miért szapulod? – kérdeztem. – Üdvözetét küldi neked...

– Ki kérte rá? Szép kis alak! A lábadat sem fogod ezután betenni hozzá...

Azután a nővérem, aki már megosztotta a házimunkát anyámmal, s anyám cserébe megosztotta vele gondját-baját, s aki a védelmébe vett, ha anyám olykor méregbe gurult miattam, magyarázatot adott Ljuba ellen táplált haragjára. Kiderült, hogy Ljuša nem azért nem nősul meg, mert nem képes kiheverni bánatát első felesége elvesztése miatt, hanem mert viszonya van Ljubával. Anyánk többektől is hallott erről, s üzent Ljubáért, ám az nyilván kitalálta, miért hívatja a nagynénje, s nem jött el. Anyám szenvedett amiatt, hogy Ljuba vénlány marad, elismerte, hogy Ljuša rendesen bánt vele, s hogy rokonságuk foka kiszámíthatatlanul távoli. De a nemzetség akkor is nemzetség, s ki engedhetné meg, hogy megnyomorítása után még meg is szégyenítsék, meg is bontsák, s ráadásul épp Vukosav lánya hozzon rá szégyent, tépje szét kötelékét? ! S anyám végül is úgy döntött, hogy rokoni segítséget kér Zeljo Radomilićtól, aki ifjúkorában Radosawal és Vukosawal barátkozott, pusztulásuk s unokaöccsük pusztulása után ő lett a legbefolyásosabb férfiú a nemzetségben, *adzso*, ahogy összes nemzetségtársa szólította. Igaz, régtől fogva nem becsülte és nem szerette őt anyám, mert túlságosan ravaszdi volt, túlságosan vigyázott magára. Képes volt rá, hogy titkon Cetinjébe és Belgrádba menjen pénzt fölhajtani, de nem volt képes, még pénzzel és mindenütt meglevő összeköttetéseivel sem volt képes arra, hogy megbosszulja a nemzetségét. Mi több, hazudott, és magával Aso Ferovićsal komázott!... De hát anyám kénytelen volt lenyelni, s üzent érte, hogy látogassa meg.

Hogy ez a bonyodalom milyen részletekkel gazdagodott tovább, azt már nem tudtam követni: eljött a szeptember, az iskolaév kezdete, és mindezek a kérdések háttérbe szorultak. Azonkívül télen férjhez ment a nővérem, így elapadt ez ügyben egyetlen hírforrásom. De azért a húsvéti szünetben megtudtam annyit, hogy Zeljo eljött a hívásra, azután pedig ujjat húzott Ljušával, s még mielőtt végleges beleegyezését kicsikarta volna, megkért számára egy leányzót, akit a szegénysége, külseje és kora arra kényszerített, hogy igent mondjon egy középkorú özvegyemberrel kötendő házasságra. Anyám és Zeljo, számításaik szerint, ezzel megtalálták a szeget szeggel elvének megfelelő megoldást.

A nyáron, minden próbálkozása dacára, hogy halogassa a dolgot, megnősítették Ljušát, de Ljuba és Gruban továbbra is nála lakott. Közelgett Illés napja, s anyám, mivel úgy látta, hogy elrendeződött a Ljuba körüli zűrzavar, föloldotta tilalmát, így hát

készülődhettem Grubához. Nekivágtam az útnak, ámbár némi szorongással és rossz érzéssel amiatt, hogy ott találok majd Ljuša feleségét, akiről nem tudom, kiféle, és nem vagyok neki sem rokona, sem ismerőse.

De mihelyt egy kissé eltávolodtam a pásztorháztól (azon a nyáron a hegyekben tanyáztunk), átvágtam a ritkásan álló, fenséges szálfenyők között, amelyek a fűre hullatták hámló kérgüket, és kiértem a tágas fennsíkra, elszállt a szorongásom és a rossz érzésem. S már hogysisne szállt volna el? A hátam mögül enyhe szellő fújdogált, végig a fennsíkon, az a fajta, amelyiket inkább csak látja az ember a fű hajladozásából, semmint érzi vagy hallja. Ahogy lépdeltem, egyre csak folydogált előttem a zöld fűfolyam, mindig tőlem indult el, hogy valahol a messziségben ezüstös kékségbe vesszen el. A magasban ritkán, de makacsul héják vijjogtak: vagy rólam adtak hírt, vagy az alacsonyan fújdogáló szellő miatt mérgelődtek, ami föl kavarta s olvashatatlaná tette szemükben a fennsíkot. Aztán jött a hegynyereg, ahonnan egy csapásra, mint holmi dzsinnek eszközölte hangtalan, füsttelen robbantás nyomán, föltáruul az egész plavi völgy a tóval. A völgy most a napon sütkérezett, elcsitultan, a Lim és a tó csillámaival hunyorogva, a pufók, jámbor napkorong pedig alacsonyra ereszkedett, s szívta a tó vizét számtalan, a víz színe fölött megvastagodó s hirtelen elmetszett, sugaras csövével és csövecskéjével...

Aztán Ljuša felesége sem úgy fogadott, mint holmi hívatlan vendéget, aki nem rokona, sem ismerőse, inkább ő maga viselkedett egy kicsikét úgy, mint valami hívatlan vendég, aki egy belső kötelékek összetartotta közegbe, idegenbe tolaodott, s ezért szükségét érzi, hogy mindenkinek a kedvében járjon. Előzékenyen mosolygott rám vékony ajkaival, s megpróbálta ugyanezt tenni aprócska szemeivel is, amelyeket burjánzó pillák takartak, de valahogy élettelenül, csomócskákba összeragadva. S miközben így mosolygott, vagy mondott valamit, mindig a félig nyitott ajtó meg a tűzhely érződött mögüle, ahol esetleg kifuthat valami a tűzön. Ljusával egészen átlagos módon viselkedett: sem idegenként, sem hozzátartozóként. Grubához viszonyult a legtermészetesebben. Ljubával, aki kevés figyelemre méltatta őt, nemigen tudta, miképpen bánják: hol hízelgett neki, hol kitért előle, vállat vont rá, majd nyaka köré fonta a karját, amitől az nagyon esetlen színben tűnt föl. De még a védszentünnepen sem viselkedett gazdasszonyként, hanem csak afféle közeli rokonként, aki segíteni jött. Ljuša pedig most is lépten-nyomon Ljubához fordult – minden fontosabb dologban, minden olyanban, amit félszóból vagy hanghordozásból érteni kellett; Jelisavához (így hívták a feleségét) csak annyit szolt, hogy a vendégek előtt ne legyen föltűnő a teljes mellőzése. Ő pedig, amint szoltították, sietve megjelent magas, merev pizskafatermetével, szoknyarancsait végig sem simítva, csupán nem létező pocakjával igazgatva – az asszonyoknak abból a fajtájából volt, amelyik mindig siet, de sohasem érkezik idejében.

A következő nyáron pótvizsgám volt, s nem tudtam elmenni Grubanék védszentünnepére. Ezért a karácsonyi szünidőben mentem, az újévet ünnepelni. És akkor két olyan dolog esett meg ott, ami még meglepőbb és kínosabb volt számomra, mint Gruban és Ljuba addig is tapasztalt türelmetlensége egymással szemben. S minthogy Gruban ezekből az esetekből elpanaszolt valamit anyámnak, ő megint fölzúdult Ljuba ellen, s így e két dolog nyilván közrejátszott abban, ami utóbb Ljubára várt.

Az új esztendő előestéjén meglehetősen korán feküdtünk le. Gruban meg én kaptuk a fal melletti faágyat; lent, a padlón vetettek meg két másik fekhelyet: az egyiket Ljubának, a másikat meg Ljusának és Jelisavának. Ljuša hanyatt fekve, tarkóját öklével föltámasztva, egyenest a mennyezetre fújta a dohányfüstöt. Jelisava feléje fordulva, de illó távolságban tőle, összekuporodva feküdt, normálisan. Az állig betakarózott Ljuba a pokrócával együtt forgolódott – jól megtömött szalmazsákjában sustorgott a

kukoricacsuhé. A falon petrólámpa égett igen gyöngén, de az elcsitult szobában így is elég jól lehetett látni. És abban a világos szobában Ljuša egyszer csak határozott mozdulattal elnyomta égő cigarettáját a padlón, hirtelen ledobta magáról takaróját, és azt mondta:

– Én bizony átmegeyek Ljubához. Kemény ez az ágy.

És áttelepedett, betakarózott, lehunyta szemét. Ljuba nem mozdult. Jelisava hallgatott. S csak amikor Ljuša bizonyos idő elteltével fölkel, és eloltotta a lámpát, akkor szólalt meg erőltetetten békés, tréfásnak szánt hangon:

– Nincs más hátra, Gruban, mint hogy te meg ide gyere énhozzám...

Gruban úgy rándult össze ezektől a szavaktól, akárha ütés érte volna. Elhúzódott tőlem, összekuporodott, valósággal belebújt a falba.

Ljuba és Jelisava pitymallat előtt keltek, s amikor én kiszakadtam az álomból, már lobogott a kemence, nyeldekelt a levegőt, s szabdalta a szobát sugaraival, amelyeket hol picikét magába húzott, hol meg kétszer akkorára kilövellt magából. Ljuša megint hanyatt fekve pöfékelt, Ljuba pedig ott állt fölötte, s nyilván már másodjára, szólította:

– Aki a kamrába készül menni, annak ki az ágyból!

Ez azt jelentette, hogy mennek az istállóba – rostából gabonát szórni a jószágra, pogácsát törni az ökör fején, gyertyát gyújtani a tehén szarván –, s Ljuša csakugyan kezdett fölcihelődni. Gruban alvást színlelt: szemlátomást esze ágában sem volt velük tartani, jóllehet az előző napon épp ő készítette a gyertyákat. Nekem sem volt mehetnékem: ugyan minek – bakafántoskodtam magamban, mint minden fiatalember, akinek nem akarózik a fölkelés az ágyból – macerálni azokat az álmos állatokat, minden jel szerint sosem szoktak azok ünnepelni, még az állami ünnepeket sem tartják, viszont háborogva tápázkodnak föl ilyenkor, ferdén néznek az emberre, és illetlenül nyújtózkodnak a fejüktől a farkukig.

Kisvártatva Ljuba ismét a szoba közepén termett, ezúttal egyik kezében ropogósán égő fáklyával, a másikban meg a csípőjének támasztott rostával. „Rajta, ki jön hát?” – kérdezte, ott állt még pár pillanatig, majd kiment, nyitott ajtót hagyva maga után.

– De hát hadd heverjenek még, ha már ennyire nincs ínyükre a fölkelés – szólott Ljuša az előszobában. – Te meg, Jelisava, eriggy, készíts valami jó reggelit nekünk – mondta olyan hanghordozással, mintha a nevébe vetné minden bizodalját, s őt bízna meg a legfontosabb elvégezniavalóval. S Jelisava a fáklyafényben átnyújtotta neki a pogácsát, kezébe nyomta a gyertyát. Ljuba és Ljuša körbejárták a szarvasmarhákat meg a birkákat, hol némán, hol meg bögve és nyerítve, minden háziállat hangját utánozva, amit csak tartottak a háznál, vagy szerettek volna tartani, s végül visszajöttek a szobába. Jókedvűen és ünnepélyesen, mintha vártak volna valamit, mielőtt leülnek vagy nekilátnak a köznapi dolognak, valami jó szót vagy cselekedetet, ami megfelelne ennek a pillanatnak és a hangulatuknak. Gruban azonban, aki éppen hogy kikelt az ágyból, s a harisnyáját húzta, csak annyit dünnyögött maga elé:

– Bögtek a marhák, lesz majd kisborjú.

– Szard össze magad! – zökkent vissza Ljuba a mindennapi életbe.

Engem valahogy mélyen sértett mindez – gyorsan összekaptam magam, és hazaindultam.

De Grubant azután is látogattam. Az újévi eset után, tavasszal a családom – mint százával a crnogorácok – áttelepedett Metohijába, olyan földre, amit az állam szkipetároktól vett el, és telepeseknek osztogatott szét, és ekkortól kezdtem hosszabb időre látogatni Grubához, az egész nyári szünidőre. Hívogatott most már abból a metohijai hőségből a Lim, a Plavi-tó, a hegyoldal. De még másvalamivel is csábított az

a táj: azzal, hogy lépten-nyomon, akár valami visszhang vagy árnyék, ott kísértett benne a múlt: az omladékok alig észlelhető maradványaiban, a hegyek és a falvak neveiben, a tősgyökeres lakosságban, szókincsében, a Lim emlékezetében. Milyen sokat mondtak nekem már az ottani ritka szavak, helynevek is: *pipők, csúcsokéi, szilke, kódor, Gyepű, Várda!* S hogy az egyetemen régészetre iratkoztam, az részben ide vezethető vissza: Plav terelt engem a régészet felé; ez az én reménységem – egyszer még ásatást fogok ott kezdeni.

De Gruban, Plav, ásatások – mindezekhez, hogy őszinte legyek, társult még valami különleges ok és ösztönző is. Plavban ugyanis, egyezer és kettőszáz lakosa mellett, ott lakott egy faragott díszű, régi házban egy leány, Ina – hát ő volt az a bizonyos ok és ösztönző. Ugyanabban a városban járt iskolába, ahol magam is; amikor én a gimnázium hetedik osztályába léptem, ő a tanítóképző második osztályába iratkozott, s én segítettem neki a tanulásban. Egyik alkalommal, miután együtt kiszótárastuk a francia szavakat, megálltam előtte, megfogtam a karját a csuklója fölött, s ő nem vonta el. Ujjam a verőerére csúszott, s az oly keményen lüktetett, mintha át akarna szökni az én vérkörömbe... Ina máskülönben nem fejezte be a másodikat, vesztett egy évet, otthagya az iskolát, és visszament lakni apjához, aki tanító volt. Az pedig szoros pórázon fogta. Mégis, amikor én a városba mentem, valahogy mindig megérezte, s az udvarukon, a kerítés mellett várakozott rám – csoda volt, hogy ezt megengedték neki. Én rendszerint elüldögéltem egy kicsikét a kávézó előtt, majd sétálni indultam, lelassítottam lépésemet a tanító kertjénél, Ina pedig a nevemet suttogó hangon szótagolva szólított, ujjával kopogott a deszkakerítésen. Két deszka közti résen hamarosan megpillantottam a szemét, szokatlanul tiszta, tojásdad szemefehérjét, láthattam egyik, előre vetődő hajfonatát. Nagyon keskeny, mindig szorosra fűzött dereka fölött parányi mellkasához képest túlságosan nagy keblei dacot és gyöngeséget egyszerre sugalló, fényűző tehernek hatottak az őket hordozó alak számára. A rés, amelyik csupán mellkasa egyik felét tette láthatóvá, csökkentette ezt az aránytalanságot, növelte a dacot és a gyöngeséget – az üdvösségig, a fájdalomig nagyította.

A tavalyelőtti nyáron vagy húsz napot töltöttem Grubannál. Ljuba a hegyekben volt Ljuša és a saját jószágaival, s amikor megérkeztem, Ljuša erősen sápítózni kezdett: drága vendég, nénémasszony fia, diák, nekik meg, lám, egy falat húsételre sem futja a háznál – és elment a pásztortanyára. Elment, és úgy elidőzött ott, hogy Jelisava is utánament a keresésére. Így aztán magunkra maradtunk Grubannal. De nekünk ez, ámbár förtelmesen kosztoltunk, kedvünkre volt, kiváltképp Grubannak, annak dacára, hogy a mindenféle fűszer hiánya miatt naponta háromszor kegyetlenül káromkodott, szidta Ljubát, Ljusát és a Ljuša nejét egyaránt.

Gruban, mi tagadás, ujjának elvesztése után és a többé-kevésbé meddő földettúrás miatt, ami nehéz is volt, meg egyhangú is, s kimerítette és eltompította őt, már teljesen megfélemedezett arról, hogy egykor lovakat és lovasokat rajzolt, hogy emberfejeket is rajzolt és faragott, s hogy az egyik ilyen fej, egy kislányé, még rá is mosolygott a guzsalyról – még ácsmunkáit és szerszámait is elhanyagolta! Mindenféle kis deszkái és rönkvégei, ívbe és könyökbe hajló fadarabjai pontosan ugyanott heverték a tetőeresz és a lépcső alatt, ahol három éve mutatta nekem, mondván, hogy majd ha kiszikkadnak, ezt meg azt készít belőlük. S minél tovább hanyagolta őket, s általuk saját magát is, annál valóságosabban tervekét nyilatkoztatott ki velük kapcsolatosan: azt fejtegette például, hogy ezekből a fadarabokból ő egyszer még biciklit fog fabrikálni! Ámde ugyanakkor olyan érdeklődés támadt föl benne, ami nem tűrt semmiféle halogatást és elodáztatást, s ami még inkább egymásra utalt bennünket, kapcsolatunk új, különleges kötelékévé lett, kimeríthetetlen témát szolgáltatva meghitt beszélgetéseinknek. Ez az újfajta érdeklődés, érzékelés új módon élesztette föl lényét, az ottani fogalmak szerint

még járdakoptatóvá is tette őt: rászánta magát, hogy néhanap otthagyja a munkát, és velem tartson a tóra, fürödni társaimmal s velem, evezni az otromba plavi lapátokkal, sőt, még csónakról vízbe ugrálni is, este felé pedig velünk együtt sétálni a plavi utcákon.

A nyár végén kollégáim, a Beranéból való egyetemisták mulatságot akartak rendezni, s erre egy szórakoztató, satirikus műsort állítottak össze. Én is épp ott tartózkodtam, s mint jó szavaló hírében álló valaki, csatlakoztam hozzájuk. Miután Beranéban sikere volt a rendezvénynek, azt javasoltam, hogy menjünk el Plavba. El is mentünk, megszálltuk a legtágasabb kávézót, kibéreltük a helyiséget, közhírré tettük a rendezvényt. „Társulatunk” leányzói kérésre fölkeresték Inát, valamiképp elintézni, hogy eljöhessen a rendezvényre. Ina azt kérte tőlük, hogy a multság két-három rendezője látogassa meg apját, és hívja meg a rendezvényre – ez a legbiztosabb módja, hogy ő is ott lehessen. A meghívást átadók közt volt a beranei tanfelügyelő fia is, és a tanító csakugyan eljött a rendezvényre, még nagyságos hitvesét is magával hozta, aki alatt, midőn első ízben automobilon utazott Plavból Gusinjebe, leszakadt a gusinjei híd, s elhozta még kisebbik, érettségi előtt álló leányát is, csak Inát nem. S én azon az egész hosszú estén megcsalva, lóvá téve, megrabolva éreztem magam szavalói szívem legmélyéig! S persze, az egész világra dühös voltam, tanítóstul és leginkább tanítólányostul. Tombolt a dühöm még másnap reggel is, megtetézve a kialvatlansággal. Röviden szólva, elhatároztam, hogy elmenetelemkor nem fogok megállni a kerítésnél, még akkor sem, ha Ina ott lesz mögötte. De azért, amikor a tanító kerítése mellett haladtunk el – én gyöngye lény, mégiscsak meg-megálltam, vissza-visszanéztem, talán többször is. A kerítés közein semmi sem látszott, a rések mögött nem várakozott senki – a hatalmas ház régimódi erkélyével és díszfaragásos ablakkereteivel, álmosan merengve, úgy magába zárkózott, mintha bizony maga is késő éjjelig mulatott volna. Határtalan haragra gerjedtem, már jó előre, ameddig csak előreszaladt képzeletem az időben, semmi sem állhatta útját dühömnek.

A Lim hídja előtt pedig látom ám: Brezovice felől két lány tart felénk lóháton. Nem nézek oda, nem érdekel, de ugyanakkor látom őket, s tudom, hogy kik: Ina és a húga az, aki ott volt a multságon is – apja folyton Ina mellé rendeli, mintegy fiúsítva őt, vigyázni a nővére. Ok is megismertek minket: Ina vágára ösztökélte a lovát. Tüstént tízszer olyan hangosan kezdtek zörögni – a lópatáktól mozogni és egymásnak verődni – a híd palánkdeszkái. Mi történhetett, mitől kezdett így száguldani Ina? Lehet, hogy örömeben; lehet, hogy le akarja hagyni a hűgát, hogy mondhasson nekem valamit; lehet, hogy pusztán csak kérkedve el akar száguldani mellettünk? Ez a harmadik föltételezés kérdés-felelet formájában vetődött föl bennem. Erre voksoltam magamban, és erőltetett társalgásba kezdtem társaimmal.

Ina lova hirtelen megállt mellettem, de úgy, mintha az égből pottyant volna oda. S rögtön utána a farán csattant a kis érettségiző leányzó ostora, annak a lova a szügyével nekiütközött emennek, mire mind a két állat fogra kapta a zablát, és megugrott. Én meg csak akkor hallgattam el, megtorpanva. S amikor már egy kicsivel odébb jártak, akkor dolgozta föl agyam a korábban szerzett benyomást, hogy Ina melle, amikor lova meghökölt, fölröppent a magasba, és előreszállt, mintha le akarna szakadni, s elrepülni a semmibe, majd amikor a lova megugrott, két keble visszatántorult, hátranyomódott.

Amikor egy hét múlva hazatértem, ott találtam egy levelet Inától. Közölte benne, hogy apja azon az estén semmi áron nem volt hajlandó elengedni őt a multságba, még be is zárta az emeleti szobába – „nem fognak engem becsapni a színlelt udvariasságukkal holmi nihilisták”! Másnap reggel kikönyörögte magának, hogy hűgával együtt elmehessen Brezovicébe, elbúcsúzni nagynénje öccsétől, aki aznap vonult be regrutának – apja csak azért engedte el, hogy eltávolítsa a városból. És ő

csakis azért ment el erre a búcsúztatásra, hogy visszafelé találkozhassek velem... És csak ennyi, többet semmit sem írt. Még mindig sértődött és dühös voltam (őrá és magamra, ami végső soron azt jelentette, hogy megint csak őrá), meg voltam döbbenve, és utólag a levél rövidege miatt is megsértődtem, hát nem válaszoltam neki – egyre csak halogattam. De aztán – ő is halogatta a levélírást.

Néhány hónap múlva Gruban, akinek télen nem volt semmi dolga a földműveléssel, azt a vágyát viszont le nem küzdhetette, hogy elhaladjon egy bizonyos plavi fuvaros háza előtt (ide fűzte most új keletű érdeklődése!), elment a plavi kovácsműhelybe, hogy pénzzé tegyen egy zsák, maga égette faszenet. Visszatérőben találkozott Ina apjával. A tanító megállította, s közölte vele, hogy úgy értesült, Gruban valamikor ácsmunkával foglalkozott, s mindjárt föl is fogadta, hogy amint az idő egy kissé megenyhül, rakjon új fakerítést az udvara köré, és reparálja meg a kapuja eresztetejét. A tanító öröme hamarosan megenyhült az idő, s Gruban tüstént munkához látott. A második napon, amikor az utca felől már végzett a kerítéssel, megjelent az udvaron Ina. Két kezét, mintha csak büntetné őket, kurtabundája zsebeibe mélyesztette, apró, szapora lépésekkel bejárta néhányszor az udvart, aztán megállt Gruban mellett, hosszasan bámulta a kerítést, majd halkán megkérdezte:

– És hogy fogom én ezen a kerítésen át meglátni a maga unokatestvérét, ha kegyeskedik egyszer Plavba jönni?

Így kezdődött Ina és Gruban ismeretsége, bizalmassága, barátkozása. Ez mindannyiunknak sokat jelentett.

Másnap, amikor a kapunyergen lovagolva a bejárat tetőereszének javításán munkálkodott, a tanító házában egyik felső ablakában a fuvaros lányát pillantotta meg Gruban, azt, akinek az udvarát szerette kerülgetni. Ina utóbb elmagyarázta neki, hogy a fuvaros lánya, Darka a rokonuk, s hogy el szokott jönni hozzájuk segíteni, ha nagytakarítás adódik. Mindennapos kérdezősködés, üdvözlés, üzengetés vette kezdetét. A munka befejezése előtt, amelyet Gruban a maga feje szerint teljesített, Ina közvetítésével viszontüdvözlést kapott Darkától, sőt, Ina még arra is ígéretet tett, hogy másnapra találkat szervez számukra.

Gruban jókora izgalommal várta ezt a találkát, s ez – maga is beismerte – meg is látszott rajta. Természetből fogva lassú mozgású volt, s Ina ígéretét bírva, hazament, és másnap egész testében reszketve tért vissza Plavba, egyre csak azon törve a fejét, milyen szavakat mond majd a találkozásukkor. Ám a találka váratlanul zajlott le, és nem a tanító udvarán, ahogy Gruban föltételezte, s ahova minden előre kigondolt mozdulata és szava szólt, hanem a Đurička folyó hídján, a plavi kovácsműhely közelében. Darka lehajtott fővel, szemöldökére húzott kendőben igyekezett Plav külvárosa, Prnjavora felé. A már addig is izgatott Grubannak pedig elakadt a lélegzete, s teljesen elfelejtette mindazt, amit kiagyalt. És elveszett ember lett volna, ha neki, aki pedig nem szokott guszlicával éneket mondani, nem jött volna a nyelvére kínjában egy ötletes tízszótagos verssor:

– Hej, de nem jó helyütt találkoztunk!

– Hát! – mondta rá, vagy inkább csak sóhajtott a leány.

Ilyen alkalomkor minden hely rossz az embernek, de ez csakugyan a rossznál is rosszabb volt: hirtelenül, hídon, szűk helyen, mindenünnen láthatón; a lányt ismeri egész Plav és a fél Prnjavora, a fiút meg az összes kovács egytől egyig – mindannyian, akik most egyszeribe abbahagyták az üllő püfölését, hagyván, hogy a szíve verjen egymagában. Darka pedig még jobban leszegte a fejét, fölfogta kezével hosszú szoknyája szegélyét, és szaporán, egyre gyorsuló lépésekkel odébbállt. O meg ott maradt azon állító helyében, körbepislogva, ám nem ismerve föl semmit az égvilágon

maga körül. És csak akkor rezzent össze, és kezdett el szaladni, amikor a kovácsok riadót vertek: odanézzetek! gyökeret vert a lába a hamuszín szegénynek!

Ámde Ina konok kitartással – talán kárpótlásul azért, amit magának elmulasztott – helyrehozta a hídon elkövetett baklövést: két Hónap múlva Darka beleegyezését adta, hogy hozzámegy Grubához. Csak azt kívánta, hogy előbb költözzék ki a legény a rokoni házból, s a maga földjén tákoljon össze akármilyen kicsiny házikót – addig várni fog rá.

Csak hát ennek a szerencsének is megvolt a maga „csak”-ja meg „hát”-ja. Ki-költözni Ljusától – de hát hogyan, ha Ljuba nem egyezik bele? Az osztozkodás szégyenét nem bírná elviselni Gruban! Házikót építeni – miből, amikor nincs abban a helyzetben, hogy törlessze az államnak az adósságát, amely a szerelemben szerencsésektől és szerencsétlenektől egyaránt adót követel és hajt be? Mindezt mindannyiszor elmesélte nekem, ahányszor csak négy szemközt maradtunk, csakhamar erre fordult a beszélgetésünk, még ha Adámtól és Évától kezdtük is. És folyton ismétlődött: egészében is, részleteiben is, még a részletek sorrendjében is. Minden alkalommal sor került az összetalálkozásra a hórihorgas, féloldalra hajló tanítóval, meg a deszkák csiszolására, meg az új kerítés szögelésére, és Ina fölbukkanására, szépségére és fürgeségére, ahogyan sétálgatott, ahogyan közben lépkedett, az apró lábfejeére, a szavaira, ahogyan elsőnek megszólalt, majd azokra a szavakra, amelyekkel Gruban válaszolt neki. Azután még terjedelmesebben, a részletek számát tekintve bár ugyanúgy, de tartalmilag minden egyes változatában megszépülve áttért a Darkáról való elbeszélésre: a tanító ablaka, a lány arca az ablakban, az üdvözlések, az üzenetek, a megígért találka, a váratlan összetalálkozás a hídon, a kovácsok, akik abbahagyták a vas verését, ahogy kitört öbelöle a kiáltás, a lány mosolygós, szégyenkező arca a mélyen lehúzott kendő alatt. (Ez a kendő is elbeszélésről elbeszélésre más és más értelmezést kapott: legelőször csak egy régi kis forradás eltakarására szolgált, később azonban Darka szerénységét és illedelmességét mutatta, azt, hogy óvta arcát *a mások tekintetétől*.) A hídon történt találkozásról rátért Ina együttérzésére a mások baja iránt, az ő kitartására: ahogyan saját maga és a számára legkedvesebb személy érdekében munkálkodott; térted ám, te tökfej – és mutatoujjával a homlokomat kopogtatta –, érted csinálta az egészet, olyan volt ez neki, mintha veled beszélgetne! Aztán mind gyakrabban elhangzott Darka neve. Amikor kimondta, mindig meg is ismételte, mindannyiszor mintegy zárójelben ismételte meg, minden alkalommal más hangsúllyal, minden újabb helyen újabb jelentéssel ruházva föl ezt a nevet. Ezután pedig a kínzó kérdés következett, s azt a még kínzóbb válaszok követték a költözésről, a házról – miből, hogyan? Szavak formájában bukkantak föl, de a bensőjét egyfolytában rágták, emésztették, még azután is, hogy elhatározta: télen, ha lehull a hó, kalákát hív össze, odahurcolják a gerendákat és a padlódeszkákat, aztán pedig egymaga megalapozza, összeácsolja, befedi, amiket és ahogyan tudja, Ljuba meg azt csinál, amit akar.

Fiatal emberekkel gyakorta megesik, hogy maguk is némiképpen beleszeretnek egy leányba, aki közeli barátjukat vagy rokonukat szereti, hogy titkukat, veszekedéseiket a sajátjuknak érzik. Ilyenformán volt ez Grubannal is. De más oka is volt rá, hogy igazán a szívére vegye szerelmünket Inával: kapcsolatunkban kezességet látott Darka meg a maga kapcsolatára. S a tanító számára végzett munkájától júniusig, amikor jómagam meglátogattam, valóságos hőstettet hajtott végre: négy egész levelet írt. Ezekben, ahogyan előadta az eseményeket, a követelésben, hogy azonnal írjak Inának, a szemrehányásokban, hogy egyikünk makacsabb a másikánál – világosan érződött mindkét indok. Gruban leveleinek őszintén örültem, főleg azért, amit Ináról közölt bennük, s válaszaimban nem is titkoltam örömet. Ugyanakkor levelei, bármilyen furcsa, bizonyos ellenhatást is kiváltottak belőlem. Félig-meddig elsimították a félreértést, közvetve levélváltást jelentettek köztem és Ina közt, elhárították a közvetlen

veszélyt, ami arra ösztönzött volna, hogy tüstént útra keljek, haladéktalanul írjak, és valamiféle biztonságérzetet sugalltak (viszonyunk mégiscsak változatlan!) – meghosszabbították hát buta makacskodásunkat, olyan érzést keltve, hogy így is lehet élni. Írtam Ináról és Ina számára, de neki magának nem írtam. Ő Grubannal barátkozott, vele foglalkozott, olyan szavakat mondott neki, amelyekről tudta, hogy eljutnak hozzám – de nekem magamnak nem írt, beletörődött felemás kapcsolatunkba. Gruban pedig mind e miatt levélről levélre egyre jobban nyugtalankodott és csodálkozott.

Elégedetlen és gondterhelt volt még azután is, hogy júliusban ismét beállítottam hozzá. Ina áprilisban azt mondta neki, s ezt ő megírta nekem, hogy a falu mellett, ahová férjhez ment a nővérem, a csendőröknél szakácsnőként dolgozik a komaasszonyuk, egy roppant jólelkű öregasszony, s úgy hiszi, apja június végén elengedi majd őt hozzá, és akkor jó lenne, ha én is ott tartózkodnék a nővéremnél. Ott tartózkodtam, és türelmetlenül vártam Inára. De nem jött. Ezért dühösen, sértődve állítottam be Grubához, és Plavba – hiába unszolt – csak a harmadik napon ballagtam el.

Ina már ott várt a kerítésnél. Félig elhúzta a deszkát, amelyiket Gruban megjelölt neki, s úgy szögelte oda, hogy a tetejét el lehessen mozdítani, aztán vissza lehessen nyomni a helyére. Hallgatagon, tágra nyitott, moccanatlan és – biztos voltam benne – hideg szemmel nézett rám. Álltam a tekintetét.

– Tehát? – kérdeztem végtére.

– Mi tehát?

– Bolondítottál, hogy eljössz.

– Bolondítottalak? – kérdezte szemrehányón, és valahol a szeme mögött mintha összevetette volna ezt a szót valami másikkal, ami ott rejtőzött. Ez az összevetés dühbe gurította, félreszegte a fejét, kihúzta magát. – Bolondítottalak?! És mi van még?

– És minden egyéb! Ez a rendőri kerítés! – Azért mondtam ezt a „rendőrit”, mert akármennyi kifogása volt is az apja ellen, nagyon érzékeny volt mindenre, amit mások mondtak rá. – Ez a folytonos leselkedés a lyukon, ez az én kerítésudvarlásom... Én – fontoskodva fejeztem be, ahogy egy ifjú egyetemi hallgatótól kitelik – nem vagyok már gimnazista!

– Hát ha téged ez zavar, akkor – ne csináld.

Mire én, abbeli vélekedésemben, hogy valami különös bátorságot tanúsítok, faképnél hagytam. Grubannak azonban egy szóval sem említettem az esetet: mégsem sajnáltam magamat annyira, hogy őt ne sajnáltam volna. De hát hangulatom valamelyest azért kiütözött az arcomon, s bizonyos kétségeket ébresztett Grubanban. Nyugtalan lett, kiötölt valami dolgot Plavban, s ott valahogy szerét ejtette, hogy láthassa Inát. Visszatérvén, vigyorogva csóválta előttem a fejét, szemrehányón s egyben elégedetten. Röviden szólva, üzenetet hozott nekem Inától: ha már olyan sértődős vagyok, menjek el az apjához – másképp nem távolítható el az a kerítés. Gruban megtoldotta az üzenetet még annyival: a tanító maga is óhajtja az ismeretséget és a beszélgetést, ő, mármint Gruban, érezte ezt már akkor is, amikor a kerítéscseszeréről megállapodtak. De én nem mentem el ismerkedni és beszélgetni – a saját szememben egyszerűen veszedelmesen fölszökkent az árfolyamom. Gruban nagyon elképedt, megsértődött, és csak bámult azon, hogy az „iskolázott emberek” micsoda galibákat szönek maguknak, s nem tudom, miképpen viselte volna el ezt az egészet, ha nem ígértem volna meg neki, hogy – Ina apjának kivételével – mindent el fogok rendezni, s ha ő maga valami más úton-módon meg nem győződött volna róla, hogy semmi sem jutott el Darka fülébe az Ina és a köztem támadt feszültségről.

Közben Grubannak kasza alá érett a lápos, kései füves rétje, hozzá kellett tehát

fognia, tekintet nélkül holmi izgalmakra és gondokra – ilyen a föld törvénye. Együtt mentünk ki a kaszálóra: segíteni is akartam neki, meg a számára leginkább elfogadható módon „meg akartam kerülni a kérdést”. Kaszáltunk, kínlódtunk a rozsdás kaszával, amit nekem kértünk kölcsön, agyoncsigáztuk magunkat, szűkölködtünk étel híján, s Gruban azon kívül, hogy szidta a rozsdás kaszát meg a füvet meg Ljubát és Ljuját, s mentegetőzött, hogy nekem is itt kell kínlódnom mellette, amúgy nem szólt szinte semmiről. Én viszont, amint megvoltunk a kaszálással, ráhagytam, hogy egymaga forgassa a szénarendet, és bementem a városba – a posta végett. A postáról visszatérőben mégiscsak elhaladtam Ináék háza mellett – a kerítésen néhány frissen tépett rózsaszál csüngött. Lelassítottam a lépést, vártam egy kicsit: Ina nem szólított. S továbbmentem, nem vettem el a rózsát – mit számít itt a rózsavirág, nem vagyok én sem kertész, sem költői lélek!

Amikor összetakarítottuk a kaszálót, boglyába raktuk a szénát, Gruban azt javasolta: gyerünk, fürödjünk meg a tóban. Elmentünk a tóra, ami annyit jelentett: közel mentünk a városhoz. Én azonban egészen nyugodt maradtam, megőriztem hidegvéremet – elismeréssel adóztam magamnak ez okból. De aztán, amikor a tó langyos vizéből a felszínre bukkantam, kisimítva a hajamat meg a vizet az arcomból, én is éppúgy kiáltoztam és kurjongattam, akár csak Gruban, s úgy rémlett, hogy lármázásunk, kurjongatásunk Plavba is elhallatszik. A fürdés után Gruban okvetlenül be akart menni a városba. Ráálltam a kedvéért – miért ne mehetnének! Ám Ina nem jelentkezett, még akkor sem, amikor Gruban mögöttem lemaradva, elálldogált egy darabig a kerítés mellett. Meglepte ez a dolog: ez is, meg a fonnyadt rózsaszálak a kerítésen.

– Miért nincs itt Ina? Mit jelent ez a rózsza? – kérdezgette.

– A minap abban maradtunk, hogy néhány napig, ameddig az öreg meg nem békéi, nem látjuk egymást – hazudtam, s tüstént éreztem, hogy nyomaszt a hazugság súlya. A rózsát meg ott felejtettem: kijött a lány apja a kertbe...

És hogy ennyiben maradjunk, hívtam Grubant a Káposztás-negyed felé, hátha láthatjuk ott Darkát. Ez rögvest elterelte a figyelmét, még a bajusza is fölpenderült, ahogy annak idején a rajzain az „óriásoké”. S hogy még jobban süljön el a dolog, csakugyan megpillantottuk Darkát, méghozzá most mind a ketten (mert Gruban már korábban is mindig látta vagy sejdítette őt, valahányszor elhaladtunk a házuk mellett!). Tárva volt az udvaruk kapuja, a fuvaros-apa egy rémüldözős lovat nyergeit, rárákiabálva, Darka pedig a kantárfejnél fogva tartotta a lovat, simogatta a fejét, és beszélt hozzá, jóval nagyobb hangon, mint ahhoz szükségeltetett, hogy hallja az állat:

– Nincs mitől félned, nyughass már, te türelmetlen teremtés!

E szavak kétértelműsége még nekem is világos volt.

Kevéssel azelőtt kibökött hazugságom azonban, bár egy kicsikét hasznomra volt, nem segített rajtam: még jobban megharagudtam Inára, és másnap Beranéba mentem – Grubannak azt mondtam, azért csinálom, hogy a tanító még inkább lecsillapodjék. Amikor viszont onnan visszatértem, és bementem a városba, Ina istenigazából meglepetést okozott: kijött hozzám, méghozzá a kapun keresztül! Súlyosan zörgött valami retesszel, kinyitotta a kaput, és elibém toppant úgy, mintha csak az imént tépte volna ki magát valakinek a markából, s most dühösen, elszántan, csak nagy nehezen sikerült volna visszafognia futtából a lendületét. Nyoma sem látszott csinos rátartóságának – gyúrtnek, szinte lefosztottnak látszott; még örökké begombolt derékövén is kiszakadva néhány gomblyuk, gesztenyeszín, göndör fürtjei pedig, amelyek mindig hosszan, sűrűn omoltak le apró alakjára, most kibomolva, ziláltan, összevissza meredeztek, szinte hangosan verődtek egymáshoz.

– Bujkálsz, vagy fenn hordod az orrod? – kérdezte sietősen. – És tudod-e, mi történik itten?

Ettől a „bujkálsz”-tól rögvest méregbe gurultam.

– Na, és mi történik itten?

– Hogyha nem teszel semmit, akkor engem erőnek erejével férjhez adnak, ez történik!

Az én fejemben az „erőnek erejével” ragadt meg ebből, s eltakarta a „férjhez adnak” jelentőségét és lehetőségét.

– Hát hogyha te csak egy dolog vagy, amit lehet így adni meg úgy adni meg férjhez adni, akkor adjanak! – szavaltam, s csupán a saját mély értelmű megfogalmazásomat hallottam és érzékelttem, majd egy félfordulatot tettem – megyek. De hogy ez a mozdulatom a végét jelentheti a dolgunknak, az egész egyszerűen meg sem fordult a fejemben.

– Jó-ó-ó... – mondta Ina, nem mozdulva álltó helyéből. Ha ezt nem mondta volna, talán megint odafordultam volna hozzá. Így azonban elindultam, igaz, lassú lépésekkel, várva valamire, érezve, hogy pillantása végigkísér, s azt kívánva, hogy ez a végtelenségig így legyen. Egyszerre aztán eleresztett az a pillantás – megéreztem a háttammal. Tompán dörrent a kapu, a retesz úgy csapódott, mintha szöveget ütnének bele, mintha beszögeznék a kaput! Attól a hangtól, mást nem tudván tenni, elhatároztam, hogy másnap útra kelek, hazamegyek!

De Gruban este rettentően ellenezte a dolgot.

– Nem mész! – jelentette ki határozottan. – Tudom, hogy éhes vagy, attól van az egész, azok odafönről nem küldenek semmit, de hogy elmenj, és éppen most, azt már nem! Majd én gondoskodom ételről...

Győzködtem volna, hogy nem a kosztról van szó, hogy csakugyan mennem kell – még valami szemináriumi dolgozatot is kiagyaltam. O azonban végképp hajthatatlan maradt.

Aznap éjjel csak hajnaltájt aludtam el – bajlódtam a folyton szerteágazó kérdésekkel, Ina kijelentésének sérelmes oldalát ízlelgettem! Hát kicsoda ő – kérdeztem magamban –, ha mások csak úgy férjhez adhatják, akihez akarják? Mi vagyok én neki, hogy így azonosítson, behelyettesítsen másvalakivel?... Amikor a csekély alvásból és a napkelte utáni zavaros álomból magatehetetlen ember módján fölébredtem, Gruban nem volt a házban. Kénytelen voltam megvárni – miatta kellett elhalasztanom az indulást! De nem adott rá lehetőséget, hogy sokáig őt hibáztassam a magam tétovaságáért: hamarosan fölbukkant, vállán egy lombos égervesszőnyalákkal. Amint észrevett, jelentősegteljesen elvigyorodott, s bement a gallyakkal a házba. Becsukta mögöttünk az ajtót, bereteszelte, és egy kis pihenő után szétoldozta a vesszőket, amelyekkel a nyalábot alul-fölül összefonta. Széjjelhúzta a felső gallyakat, és egy lefejezett, kizsigerelt bárányt tett láthatóvá.

– Nem megmondtam neked, hogy nem fogsz elmenni? – kérdezte, a zsákmányt paskolgatva tenyerével.

– Ez meg kicsoda?

– Hús.

Kiderült, hogy már tudomása volt róla, merre csapják ki reggeli legelőre annak a gazdának a birkáit, akitől a bérét odahagyva szökött el, amikor visszavonult az osztrák sereg – tudta, odalopózott, elkapott egy bárányt, levágta, gallyakat nyesett, szétterítette, befedte, hazahozta. A fejét azért dobta el, mert a gallyakhoz képest hosszú volt a báránytest, a zsigereket pedig azért szedte ki és dobta a bozótba, hogy a farkasra

háruljon a gyanú, s hogy könnyebb legyen a terhet cipelnie, ha ismerősök szeme elé kerülne útközben, fiatal égerhajtásokat cipelt, a nyaláb közepében pedig égerfa kérgét nadrágfestéshez – így mondta annak a két embernek, akivel összetalálkozott.

– De hát ez lopás! – mondtam megrémültén.

– Lopás? – kérdezett vissza elcsodálkozva. – Te magad mondtad, hogy amijük csak van a gazdáknak, azt mindet mitőlünk lopták...

Méregbe gurultam, de aztán elnevettem magam: vigyen el az ördög! Neki-veselkedtem, hogy már amennyire akkortájt nekem magamnak is rémlett, megmagyarázzam a különbséget az ilyen meg az olyan lopás között. Nem tudom, mennyire sikerült, de arra magam is rájöttem a beszélgetés során, hogy nem indulhatok útnak azonnal: jóvátehetetlenül megsérteném vele Grubant, s ami még rosszabb, magára hagynám a veszedelemben. Maradtam hát, s másnap mégis bementem Plavba – megint a postára. Ina nem jött elő, a posta pedig rossz hírral várt: apám táviratával, hogy sürgősen menjek utólagos katonai sorozásra. A katonai sorozás, tudnivaló, elkerülhetetlenebb még a halálnál is – a nagynál is nagyobb hatalom! És megkértem Grubant, hogy ha alkalom adódik rá, üdvözölje nevemben Inát, megígértem, hogy írni fogok a lánynak, üdvözlétemet küldtem Darkának is, és útra keltem.

Otthon anyám, talán rosszkedvem láttán, faggatni kezdett Grubanról. Szükségét éreztem, hogy kibeszéljem magam, ezért részletesebben és tragikusabban festettem le a sorát – hogyan kínlódik, mennyire nem küldenek neki a hegyről semmit, mennyire szeretne megnősülni, házat építeni, de Ljuba nem áll rá, hogy elköltözzék Ljusától. Anyám csak hallgatta, és kiverte a torkát a veríték. Hirtelen föl pattant, és dühösen azt mondta:

– Ne is mondd tovább! Miért nem költözik el egyedül?

– Nem tudom...

– Én tudom: mert ilyen az istenadta. Bezzeg az apja úgy átköltöztetné azt a szégyentelen nőszemélyt, hogy arról koldulna – megtanítaná kesztyűbe dudálni. De hát az ő anyját Harasztiból szalajtották. Fattyú. Pipők.

Októberben, miután az egyetemen letettem két vizsgámat, megbetegedtem hastífuszban. Az orvos sokáig nem igazodott el a betegségemben, s én kis híján belepusztultam. Kilábalván a betegségből, úgy éreztem, mintha nem csupán a bőrömet vedlettem volna le, megtisztulva, hanem a lelkemet is: az az egész hajsza Inával, azok a sértődések és haragvások, a félelem és a megfutamodás, mind lehullottak rólam, a betegségem előtti, távoli időbe veszték, és ostoba, idegen, szinte hihetetlen ügyeknek tetszettek. Érthetetlennek látszott az is, hogy azidőtt, amikor a vizsgára készültem, és letettem őket, azt vártam volna, hogy majd épp Gruban (amikor a kukoricát kellett menekíteni a plavi őszi esőzések elől!) fog írni nekem Ináról, és rá is, meg a lányra is nehezteltem, amiért nem jön levél. És fogtam magam, és minden teketória és bonyodalom nélkül megírtam az első teljesen őszinte, egyszerű levelet, egy olyan ember szavaival, aki szeret, és aki (olyan körülmények közt, amikor ő, az ösztöndíjas diák csupán ennyit tud tenni, a leányt pedig sürgősen ki akarja házasítani az apja!) naivul azt gondolja, hogy a szerelemhez elég annyi, hogy ő szeret. Inát arra kértem, mondja meg apjának, hogy amennyiben még kívánja, neki is ki fogom fejteni érzelmeimet és szándékaimat, akár most, akár a nyáron, írásban vagy szóban.

De eltelt három hét, majd még tíz nap átszűrődött türelmetlenségem sűrű, túlérzékeny szövetén, s nem jött válasz. Írtam Grubannak – ő sem felelt. Ismét írtam neki. Ezúttal, csak három hét múltán ugyan, de legalább jött tőle levél. Nagyon hosszan válaszolt, ám levelének háromnegyede annak indoklása volt, hogy miért nem válaszolt idejében: kalákát szervezett a házépítésre, majd egy másodikat is, építőanyagot

szállított, elszánta magát rá, hogy mindenáron befejezi a házat még az ősszel, most egymaga ácsolja a gerendákat és az ágasokat, fűrészezi a rönköket – nincs se éjjele, se nappala. S mikor is írt volna, és hogyan – szánalmas ő betűvetőnek, a ceruzát sem képes jószerivel a csonka kezében megtartani! A levél hátralevő része kérdezősködést tartalmazott betegségemről és vizsgáimról, kívánságot, hogy jó volna nyáron ismét találkozoznunk. E kívánság után következett egy mondat, amelyben közölte, hogy Inát az apja „a karácsonyi vigalomkor” – férjhez adta máshoz. Ez a mondat egy „pedig”-gel indult („A tanító pedig...”), és egy fölöttébb meggyőző magyarázattal fejeződött be: „ezért nem válaszolt a leveledre”. Az utolsó két sorban arról tudósított, hogy bizonyos benne, még ezen a télelőn beköltözik a saját házába, föltéve, ha sikerül zöldágra vergődnie Ljubosavával, aki még mindig ellenszegül, s akivel ezen sokat veszekednek. Az aláírás után még egy toldalék következett: „És hogy el ne felejtsem: sokat sírt.” De én abban a percben nem fogtam föl, hogy ki sírt sokat: Ljubosava vagy Ina. S lehet, hogy nem is akartam eldönteni.

Amikor június közepén hazamentem, öcsém azzal a hírral fogadott: férjhez megy Ljuba! Kiderült, hogy Zeljo Radomilić, lehet, hogy megint anyám kérésére, de az is lehet, hogy a saját feje után, még egyszer „elintézte az ügyet”: valamelyik régi telepítésű szerb faluban a metohijai Drim-vidéken (hogy Ljuba minél messzebbre kerüljön), egyik cimborája útján körülpuhatolt egy vén özvegyembert, „rásózta” Ljubát, kitzúzte a lakodalom napját a Péter napja utáni első vasárnapra, és miután visszaérkezett Peéből, mindezt Ljuba tudomására hozta. Néhány nappal utóbb én már anyámnál voltam a hegyekben – a Lim-völgyi crnogoracok még Metohijából is fölköltöznek nyaranta!

Elfáradtam a délelőtti hegycsúcsokra kapaszkodástól, amelyekről, úgy gondoltam, látni lehet a Plavi-tavat (nem Plavot – mi gondom nekem Plav városával, mi volna azon bámulnivaló!), s ebéd után leheveredtem a kunyhóban, s elszunnyadtam. Egy idő után a fölfeslő álmom szövedékén át megéreztem, hogy van itt valaki a *lakban*, egy újonnan jött és nekem kedves, fontos személy. Fölébredtem annyira, hogy halljam, amint anyám suttogva azt mondja:

– Most hatalmon van, lóháton jár, puskát hord. Még hogyha vénember is, érdemes volna megölni...

„Suttognak – gondolom hunyorogva, s ettől úgy rémlik, mintha mindent fordítva látnék –, suttognak az összeesküvő Radomilićek! Mindennek csak így, suttogva, titokban szabad megtörténnie. És ha igen, akkor én még tovább szunyókálok és hunyok...”

– Tudom, nénikém – válaszolta hosszabb hallgatás után Gruban (persze, hogy ő az!) –, és én magam is, mondom, gondoltam rá. Csakhogy... – Már kérdezték tőle valakik bizalmasan, csakugyan meg akarja-e gyilkolni Alibašićot: nyilván a Durkesicék híresztelték ezt, a gyanú hát mindjárt órá terelődne, s a hatóság még aznap nyakon csípné.

„Ahá!” – tisztázom magamban, mintha csak szórakoznék a megfejtéssel. Tehát Aljo idősebbik fiát, azt a gyilkost lenne most érdemes megölni, aki a „plavi köztársaság” összeomlása után Albániába szökött, de miután a belgrádi kormány ottani ügynökeként része volt Fan Noli elmozdításában és Ahmed bég – Zogu – királlyá tételében, onnan már rég diadalmasan visszatért falujába, s most Sándor király – a zsák mindig megtalálja foltját! – kinevezte a község elöljárójává Durkešić helyébe, akit az egyik január hatodiki királyi rendeletével az ország összes többi községi elöljárójával egyetemben leváltott.

– De hát én sem úgy gondoltam – folytatta anyám egy kicsivel hangosabban –, hogy te... Én sem bírom így. – Arra gondolt ugyanis, hogy majd találnak egy embert,

valakit, akire nem hárul gyanú, Gruban pedig az idő tájt valami ügyben távol jár...

– Azt sem akarom, nénikém. Durkešićék éppen azt akarják, hogy valaki más ölje meg Alibašićot, hogy megint az ő emberük kerüljön nyeregbe. Az egyik sógoruk még el is jött hozzám: emlékeztetett rá, hogy apám halála megbosszulatlan maradt, és töltenyeket kínált. Megbosszulatlan – és mi történt Ali kisebbik fiával, aki állítólag fürdött, és azután holtan húzták ki a tóból? És miért kaparjam ki én a forró gesztenyét Durkešićnak, aki elvette a fele földemet? Miért intézzem el ezt a tolvajt, és csináljak helyet amannak, amikor az egyik kutya, a másik eb? Aztán meg Veljko sem helyeselné – egyszeribe hangosan kezdett szólni – semmiképp sem a vérbosszút.

– Csitt! – intette le anyám. – Jól van – tette hozzá kisvártatva, s azután csönd lett.

Úgy vélem, befejezték a beszélgetést, és a türelmetlenségtől sarkallva, hogy üdvözölhessem Grubant, elhatározom, hogy most már „fölébredek”, fölkelek – csak még hunyok egy-két percig, hogy anyám megmaradjon a maga radomilići hiedelmében, hogy semmit sem hallottam. De épp amikor kinyitom a szemem, azt kérdezi anyám:

– Azt mondod, sokat sírt, ellenkezett...

Összereztem e szavak hallatán, amelyek már ismerősek voltak, és azt vártam, hogy Inára forduljon a szó, ezért, továbbra is lehunyva tartottam a szemem.

– Hú! De mennyire, hogy sírt... – válaszolta Gruban egészen hangosan.

– Sss! – suttogott rá anyám ismét, és pillámon át láttam, hogy felém vág tekintetével figyelmeztetőleg, és egy pillanatra csakugyan elhittem, hogy Ináról kérdezte Grubant.

– Sírt, ellenkezett, tiltakozott – tért vissza a suttogásra Gruban, de suttogásából hamar kiderült, hogy bizony nem Ináról, hanem Ljubosaváról folyik a szó. – Semmire sem lehetett menni vele – folytatta még halkabban –, mindent lerombolt volna, ha nem következik be az a gyalázat a Ljuša nevével. – Az a bizonyos gyalázat pedig így történt: Jelisava, miután meggyőződött róla, hogy Ljuba nem akar elmenni a háztól, megpróbálta fölakasztani magát a pelyvakasban – Ljuba vágta le őt a kötélről, és tüstént utána elszánta magát a férjhez menésre, szólt Grubannak, hogy készülődjek a pećiek fogadására... És amíg azon elmélkedtem: hát ezért nem akarja anyám, hogy én, akinek sosem jó semmi úgy, ahogy van, halljam ezeket, addig Gruban tovább lépett a történetben, és már Darka apjával folytatta. Az ugyanis megtudta a kapcsolatukat, mennydörögni kezdett, hogy nem adja a lányát olyan házba, ahol a rokon a rokonnal hál – tehát minden Ljuba esküvőjétől függ, meg a házépítés befejezésétől, de az esküvő meg a ház ügye egymást nyesegeti, mivel a lakodalom temérdek kiadással jár...

Tudván azt, hogy ha egyszer Gruban Darkáról meg a házról meg a számításairól kezd mesélni, akkor az igencsak messzire vezet, kinyitottam a szemem, körülnéztem, „meglepődtem”, és fölugrottam a heverőről. Megöleltük egymást, összecsókolóztunk, s Grubannak izzadság és szurokfenyő-szaga volt, keze barna a borókapálinka seprőjétől, tenyere érdes, arca borostás és kialvatlan, szőrzete alatt mintha füstölővel barnították volna a bőrét.

– Megjött hozzád Gruban! – mondta anyám. – Hívnak bennünket Ljubosava lakodalmába. – Ennyi lett volna a summázata beszélgetésüknek. – De én – folytatta mintegy eltöprengve – nem mehetek... majd ha Gruban nőszül. Ljubosavához pedig – fejezte be fölállva – te mész el.

És én csakugyan elmentem a lagziba. Grubanra ugyan amúgy istenigazából megharagudtam (aznap sehogy sem jutott eszébe, hogy kimenjünk a kunyhóból; a kunyhóban pedig, amikor anyámat kiszólította a dolga, nem mondott egy árva szót sem Ina férjhezmeneteléről, másnap meg, amikor fölébredtem, már nem volt ott: sietett fát

dönteni és ácsolni!), de mégis elmentem. Késve érkeztem Ljuša házához, mindössze tíz perccel a nászvendégek megjövedele előtt. A hegyről minden olyan áttekinthetőnek és közelinek látszik, de kiszámíthatatlannak és távolinak bizonyul, ha gyalogol az ember.

Ljuša háza előtt és bent a házban meglehetősen tömeg tolongott: rokonok és hozzátartozók. És mindannyian, kiváltképp a lányok és asszonyok, rajban nyüzsögtek, és méhraj módjára szóródtak szét, gyűltek össze. Magam is ott járkáltam, álldogáltam a ház előtt, s közben folyton akaratlanul is háttal vagy oldalvást fordultam Plavnak, holott nem is látszott oda a város: éreztem, olyan ez, mintha perben-haragban állnék vele. A ház előtt csupán Gruban ügyködött odaadom szorgosan nyalábolt le egy-egy ölnyi szénát a friss, hatalmas ágasboglyáról, és odaadó módon hordta a gyümölcsfák és a mogyoróbokrok tövébe – néztem ezt az elhúzódó tevékenységet, és belém villant a gondolat, hogy Gruban azért végzi ezt, hogy tudtomra adja, mennyire nincs ideje semmiféle magánbeszélgetésre. A házat zsvajgás, füst, pálinkaszag meg a tűzhely felől áradó piteillat, a rézüstökben fővő s zavaros levest habot fortyogató hús szaga töltötte be, s amikor valaki kinyitotta az ajtót, mindez az illatelegy kitódult a tornácra, ha pedig valaki jól bevágta az ajtót, úgy tetszett, mintha a zsvajjtól, a füsttől és a szagoktól fölpúposodna a tető, s a füst még sűrűbben áradna ki az eresz alól. De akkor is csak arról a két oldaláról, amelyik árnyékban volt, a két megvilágított oldaláról semmi sem látszott: visszaszorította vagy feloldotta a ráverődő napfény. A napfény pedig csillogott és ragyogott a vízgyűjtő árokból és elágazásaiból is, meg az árok és a folyó között haránt futó, vizes ösvényről is. Belekáprázott az ember szeme.

A nászvendégek pontosan azon az ösvényen tűntek föl, széttördelve, szétfröcskölve ragyogását. Tizenkilencen voltak, valamennyien lóháton, csak nem hoztak lobogót, nem énekeltek, és nem húzták meg lovaik nyakát a kantárral. És mindannyian – talán hogy ezzel is hangsúlyozzák, hogy öreg özvegyember házasodik vénlánnyal – öregek vagy középkorúak voltak. A Radomilicék kitódultak a fogadásukra, lesegítették őket a lóról, bevezették a szobába, biztatták, hogy vegyék le a prémes mentéiket, tegyék magukat kényelembe. De a nászvendégek zárkóztan viselkedtek, meg is akartak maradni ilyenek, s mentéiket sem adták le magukról. Ám mégsem izzadtak – nem izzasztotta őket a rátartiságuk, a véznaságuk s az, hogy odahaza hozzászoktak a nagy hőséghez. A násznagy sem verejtékezett, jóllehet mentéje báránnyal volt bélelve s hozzá még rókaprémmel szegélyezve. Apró természetű ember volt, egyenes tartással ült, fontos képpel, félig lehunytt szemmel, de nem a fáradtságtól és az álmoságtól, ámbár bizonyosan egész éjszaka utaztak hegynek föl, át a Rugovói-szoroson, hanem a tiszteletet megkövetelve és fogadva, ami őt násznagyi rangjában törvényesen megillette. Oldalról meglapított s ezért erősen előreugró, hajlott orra volt, ami jellegzetesen egészítette ki és hangsúlyozta egész testtartását. Két orcája annyira horpadt volt, mintha egyszer rég beszipantotta volna őket a lagzira kölcsönzött borostyánköves szipkájával, s belyukadva, nem álltak volna vissza a helyükre. Még a dohányfüstöt is képes volt ugyanilyen horpadt arccal öblögetni, s ugyanígy kipöfékelni. Nekem úgy rémlett, ezzel is azt hangsúlyozza, hogy mindent tud Ljubáról és Ljusáról, ezzel is bünteti Ljubát meg az egész pereputtyát, mindanyiunkat, akik rokonságban vagyunk vele.

A nászvendégek mindent elkövettek, hogy viseletükkel és tartásukkal mutassák, kifélék, mifélék, hogy megmutassák ennek a *feketetorkú* – „crnogorlác” – népségnek, akik amúgy éhenkórász módra bámulják a kemencében a kenyeret, itt viszont hivalkodnak, lármáznak, kötözködnek, a böjtöt nem tartják (jól megmondta nekik annak idején a három peći szent egyike, Arzén!), gyűlölik a szerdát meg a pénteket, és halat zabáinak, amikor az isteni törvény nem írja elő, komaasszonyukat és hozzátartozóikat veszik nőül, és minden rossz kitelik tőlük. Kitettek magukért a nászvendégek, de kitettek magukért a vendéglátók is, noha ezúttal csak félszívvvel lakodalmaskodtak: hadd emlegesse meg ez a metohijai nyb-népség, amelyik tegnapi

még gyapjúsipkát hordott, és mindent kukoricacsővel meg a tehén farkával mért, hogy milyen vendégségben járt, milyen *emberséget* tapasztalt! A Radomilić nemzetség tagjai körüludvarolták a nászvendégeket, hangsúlyozva, hogy ez náluk ősi szokás és hűség a szokásokhoz, bőségesen kínálták őket étellel-itallal, köszöntöket mondtak, emelték rájuk a poharakat, dicsérték metohijai megyéjüket, amelynek melege simogatta, dús gabonája táplálta a Crna Gora-i betyárkodó bosszúállókat. Mindenkin túltett az efféle igyekezetben Ljuša. Arcát mintha idegen, homloka táján kifehéredett bőrrel húzták volna át, leszegett fejjel sürgött-forgott az asztal körül, töltött, fölszolgált, násznépi rangjukon és nevükön szólította a nászvendégeket, szóval is, példával is biztatta őket. Ő volt itt a házigazda, de amúgy is az első ember volt, mivelhogy Zeljo nem jelent meg a lagzin, hanem a pásztorlakán tartózkodott a hegyekben, éjjeli szállást készített elő Ljuba nászvendégeinek. De állandóan félig lebecsátott szemhéjáról ítélve, még egy harmadik minőségében is mutatkozott itt Ljuša: bűnös-ként, aki szorgoskodásával palástolni igyekszik valamit. Máskülönben föltűnt nekem, hogy menet közben mereven követi az irányt, nehézkesen meg-megáll, hogy beszéd közben elharapja a szavakat, s amikor Jelisavát szólítja, aki ma – amennyire a természetétől tellett – valósággal szárnyakat kapott, vagy másokat hív a rokon asszonyok közül, amikor odajönnek, elfelejti, miért hívta őket... Kített magáért, természetesen, Gruban is. Nem úgy, mint a védszentünnepen, most egész lényével hangsúlyozta, hogy itt ő a legfőbb személy, ő a fitestvér, s Ljusát, aki lépten-nyomon, minden megmozdulásával útban volt neki, rossz szemmel nézte, sőt, amikor szűkebb helyen elhaladt mellette, észrevétlenül mindig a vékonyába vágta a könyökét. „Beszívott, nem látod? – suttopta a fülembé. – Még hajnalban.”

Mégsem történt semmi, amíg a végéhez nem közeledtünk a lagzinak, vagy legalábbis én nem vettem észre semmi különös, előre nem látható eseményt – csupán azt figyeltem meg (vagy talán ez is csak úgy rémlett), hogy Ljuša, ahányszor csak kimegy a szobából, elidőzik valahol. A vége felé, amikor a nászvendégek már kérték, hogy iparkodjanak a háziak, Gruban odaszólt nekem, hogy menjek át a kamrába, ahol Ljuba is tartózkodott, s szóljak, hogy igyekezzenek ott is egy kicsit. Elindultam, s Ljuša leszegett fejjel, gyanakodva nézett utánam. A kamrában, ahol asszonyok, kádak, hordók szorongtak, Ljuba egy háromlábú kisszéken ült, összezárt térddel, kezét ölébe ejtve, két rokona igazgatott valamit a haján. Magát elhagyva és ugyanakkor mereven ült, arca annyira ki volt festve fehérre és pirosposzsgásra, hogy nem lehetett érzelmeit leolvasni róla; ez a kifehéritett és mozdulatlan arc összhangban volt az egész teste merevségével, kiegészítette s mintegy betetőzte azt. Belépett Ljuša, kezében lapos, fekete cipővel – ezt ő vásárolta Ljuba lakodalmára, s most utolsó jeléül, hogy itt az elválás ideje, ezt kellett a nő lábára húzni, bekapcsolni. A nők mind szemügyre vették, megtapogatták, dicsérték a cipőt, s az egyik asszony leguggolt Ljuba elé, nekilátott, hogy ráhúzza a lábára. De nagyon kétbalkezesnek bizonyult, Ljuba pedig továbbra is úgy ült, mint egy fadarab, lélekben valahol messze járt – se láb, se cipő nem létezett számára. S akkor Ljuša odébb tessékelte az asszonyt, szögletes, nehéz mozdulattal két térdére ereszkedett, ujjait összezárván, markát összetöpörítve, bedugta kézfejét a cipőbe, mintha helyet akarna csinálni benne a lábfejnek, mintha ezzel édesgetné befelé. Aztán megfogta Ljuba lábát. Nagy lapátkeze valósággal összement, puha cipőformát öltött, gyengéden simult Ljuba lábfejére. S amikor a nő lába engedelmesen becsúszott a cipőbe, a férfi, akárha sajnálná, hogy ilyen hamar megtörtént, ráhajtotta homlokát Ljuba térdére, és hangtalanul, rázkódás nélkül sírni kezdett – könnye ráhullott a lábbelire, a fekete cipőbört kékesre színezte. Kiszaladtam a kamrából. Amikor benyitottam a szobaajtón, Gruban kérdően rám nézett, bólintott, s gyorsan kiment. Kisvártatva feszülten hallgatkozó fülembé – a násznép lármázása dacára, ami már elszakadt az emberektől, magától növekedett, és hullámozott tovább – valami dulakodás

hangja hatolt az előszobából, valaki súlyosan a padlóra zuhant, valami tompán zörrent, és néhány lapos tárgy esett a padlóra, s csapódott a falhoz. Mindjárt ezután bejött a szobába Gruban, békésen, megszokottan – olyan emberként, mint aki csak a szokásos dolga után nézett odakünn. Kimentem az előszobába: a tűzhely mellett, ami füstölt s a kilötyent levestől szagot árasztott, Ljuša gondosan tisztogatta fehér nadrágját. Jelisava pedig, éppoly nagy gonddal, a levest törölte föl a padlóról, néhány másik asszony meg az előszoba végében a meleg tepsibe próbálta visszacsúsztatni a félig kiborult, forró pitét. Visszahátráltam, s hamarosan Ljuša is bejött a szobába, és ott folytatta szolgálatát, ahol abbahagyta, s pontosan ugyanúgy, ahogyan azelőtt végezte.

A nászvendégek látszólag semmit sem vettek észre, semmit sem hallottak mind-ebből. De azért ismét kérték, hogy siessenek a háziak, mármint az ebéd tálalásával, s amint megebédeltek, fölálltak, hogy útnak induljanak. Olyan ajándékokkal halmozták el az ebédlőasztalt, amilyeneket sajnálnának maguktól (hadd lássák az éhenkórászok, kik azok a dukadiniak!), és ugyanúgy megajándékozták őket is (hadd tudják meg a *ráják*, kinél jártak lagziban!). Egymáson igyekeztek túltenni a magasztalásban és a mentegetőzésben, az utolsó pohárköszöntőkben és az összecsókolózásban. A Radomilicék elővezették a lovakat, s a nászvendégek egymás után, hátra-hátranézve, vagy nem nézve se jobbra, se balra (lőjenek, ahonnan akarnak!), lementek a lépcsőn. Ideje volt kivezetni a kamrából a menyasszonyt, és itt megint közbependerült Ljuša, akin most is csak pillanatokra lehetett észrevenni, hogy részeg. Gruban azonban a dühtől elvakultan, de azért vigyázva rá, hogy a többiek ne lássanak semmit, karon ragadta, és oldalra taszajtotta, aztán maga vezette ki Ljubát a tornácra. Ekkor Jelisava ugrott oda, csókot akart nyomni Ljuba arcára, de csak a nyakára sikerült. Amikor a menyasszony lement a lépcsőn, néhány asszony meg lány észbe kapott, és a nyomába sietve, hangos rívásba kezdett. Gruban és a vőfély föltették Ljubát a lóra, s a más-különben is már türelmetlen menet éle, elől a násznaggal, megmozdult, s egyre gyérült az eleje – mintha mindegyik nászvendég attól félne, nehogy eliszkoljon az előtte haladó. Egy asszony elkiáltotta magát:

– Gruban, a puskát!

És Gruban görnyedve fölszaladt a lépcsőn a tornácra, be a szobába. „Hát van puskája – gondoltam magamban –, és amilyen Radomilic-fajta, soha egy szóval sem kotyogta el nekem!” Néhány perc múlva – ki tudja, hol rejtegette, honnan szedte most elő! – előugrott egy hosszú csövű alkalmatossággal, bele-beleütötte az ajtófélfába, a tornácoszlopba, a lépcsőkoriátba. A lépcső alján belökött egy töltényt a csőbe, szétterpesztett lábbal megállt, hogy onnan kiáltson a nővérenek, és amikor az majd hátranéz, s az unokaöcskösök rátorlódnak a nagybácsikákra, elsüsse a fegyvert. De amíg a puskával bajlódott, a szabad ég alatt – úgy rémlett neki – jóvátehetetlen gyalázat és szerencsétlenség történt. Ljuba lehorgasztott fejjel, szobormereven ült a lovon, még mindig a mély vizesárok mellett, Ljuša pedig a ló kantárszárát és kengyelét fogta, süketen és vakon minden egyéb iránt, s nem mozdult egy tapodtat sem. A nászmenet már jócskán eltávolodott Ljubától, sietve hagyta őt hátra, mind jobban gyérült az éle felé – a vőfély volt a legutolsó a menetben.

– Te moslék! – kiáltotta Gruban elképedten. – Ereszd el az a lovat, te moslék!

De Ljuša semmi jelét nem adta, hogy hallaná és fölfogná, mit kívánnak tőle. És akkor Gruban a szeméhez emelte puskáját, célba vette Ljusát. Ljuša nem reagált, Gruban pedig talán attól féltében, hogy helyette a nővérét találhatja el, följobb lendítette a puskacsövet, de továbbra is lövésre készen. Ha akkor rögtön odaugrom hozzá, nekem valószínűleg kiadta volna a puskát a kezéből, csakhogy nekem Ljubát meg Ljusát nézve az ötlött eszembe, vajon milyen lehetett, amikor Inát vitték el a tanító házából – voltaképpen ettől a gondolattól vert a kelleténél tovább gyökeret a lábam. S Gruban,

mielőtt még egy lépést tehettem volna, elsütötte a puskát Ljuša és Ljuba irányába. Ljuba lova megnyúlt, akárha teste elülső részét el tudta volna szakítani a hátsótól, átszökellt az árkon, magával rántotta Ljuját, belebuktatta a vízbe, és keresztül vágatott a réten. A nők jajgatni kezdtek, a rokonok elkapták Gruban karját, én a puskája csövét, a nászvendégek pedig mentek tovább, ügyet sem vetve a hátrahagyott menyasszonyra. Gruban ettől fölgerjedve, váratlan erőre kapott, kitepte magát kezünkől, előrefutott, és még néhányszor a levegőbe puffantott a násznép fölé. A násznagy lova erre két hátsó lábát fölrántotta, s átvette a feje fölött lovasát. Első döbentében és a lövéstől való elrémültében tette ezt, de utána hamar lehiggadt, büntudatosan visszafordult, és lecövekelve várta gazdáját, aki azonban nem kelt föl a földről. Három-négy nászvendég önszántából ugrott le lováról, és kezdett rohanni a földön, gazdátlan lovaik pedig tovább vágattak, lengő kengyellel, vissza sem pillantva arra, ami a hátuk mögött történik. Mások viszont keményen tartva magukat a nyeregben, leszegett fejjel futtatták lovaikat gyors ügetéssel, nem is nézve egymásra, s közben föl-fölcsapódó csuklyáik a tarkóikat verdesték – szakasztott úgy, ahogyan Gruban gerendákra firkált néhai szénrajzain haladt a lovasok sora.

– Hohó, nagy vitézek! – rikkantott Gruban, harsányat kacagva hozzá, ismét kihúzta magát, és még két ízben, gyorsan a násznép után küldött két lövést. – Hohoho! Rá se rántsatok, csak kapaszkodjatok!

Az újabb lövöldözés hallatán a vőfély oldalra bukott nyergéből, nem sikerült kihúznia jobb lábát a kengyelből, s a megrettent ló vonszolni kezdte a vizes ösvényen az árok és a folyó közt. Ljuba vágatva utánaeredt, nekihajtotta lovát a sövénynek, utat tört, keresztbe állt előtte az ösvényen, megragadta a vőfély lovának sörényét, leugrott a magáéról, segített a vőfélynak kiszabadítania magát a kengyelből, s visszakecmeregnie a nyeregbe. Új cipőjében sántikálva, ismét odament a maga lovához, fölpattant rá, utánaeredt az elkóborolt lovaknak, összegyűjtötte és visszatérítette őket, s végül odaügetett a násznagyhoz. Lábra segített, ám az nem bírt mindkettőre támaszkodni, csak az egyikre – úgy állt ott, akár egy lefosztott ágasboglya. Odaloholt még vagy két-három nászvendég, s amíg azok lelket vertek az öregemberbe, és visszaemelték a nyeregbe, addig Ljuba megállította a menet együtt maradt elejét, odaállt eléjük, megvárta, amíg mind összegyűlnek, rendbe szedik magukat, aztán utat engedett a menetnek, beállt a maga helyére a vőfély mögé, aki továbbra is hadonászva ült a nyeregben, és megint – látni lehetett a távolból – megmegmakacsolta magát, mintha csak ő volna a menyasszony, akit visznek.

– Teringettét! A mi vérünk! – eredt meg elégedetten a Radomiliček nyelve, s jóízű, ragadós nevetésre fakadtak. Velük nevetett Ljuša is, aki csak az imént kecmergett ki az árokból, megfélelkezve arról, hogy csuromvizes.

Abban a percben futólépésben, előretartott puskákkal, rajvonalban fölbukkantak a zsandárok, akikről tudnivaló, hogy óvják a népet, nehogy valami bajba, gonosztett és árulás mocsarába keveredjenek, s fedezékbe vágva magukat, azt kiabálták:

– Kötözzétek meg! Kötözzétek meg!

A történetektől fölhevült, sőt, roppant meglegedett és magára büszke Gruban hirtelen megrettent ezektől a nem csupán szörnyűséges, de sértő és megalázó szavaktól és beteljesítésük lehetőségétől, beugrott a ház mögé, elbújt az élősövényben, majd fölkapaszkodott a Várdára, és – szökevény lett.

Ez volt hát – ez a szomorú, tragikusan elhúzódó családi történet – az oka annak, hogy szerencsétlen voltam aznap, s nem tettem eleget a professzor úr meghívásának, hogy menjek el vele az egyetemi énekkar próbájára, ahol az Egyesülés Napja

alkalmából rendezett ünnepi műsorra készültek. Tudom, hogy a professzor úr invitálása megbocsátásának és kegyének jele volt, ám azon a napon nemhogy énekelni, de még élni sem igen volt kedvem.

Gruban bujdosását, konokságát és a hatósággal való szembeszegülését már kezdetben is súlyosan éltem meg, amikor még semminő valóságos vétet nem írhattak a számlájára. Tíz álló napig vártam rá a pásztortanyán, és mindenfelé a hegyekben, anyám pedig nagy aggodásban miatta, de ugyanakkor már egy kissé büszkén rá, nap-hosszat kószált a tölgyesben, óvatosan és összeesküvő módjára szólongatta. Aggódtam miatta azután is, hogy megtudtam: biztos helyen él, nem éhezik, nem ázik. Hát még most, amikor fölfedezték, megsebesítették, közvetlenül a tél küszöbén kikergették a hegyek közé, amikor már az újságok is százsámra írnak a számlájára vétkeket és gonosztetteket, amikor elvágták a lehetőségét is, hogy igazolhassa, tehát annak is, hogy föladhassa magát, befejezhesse a házát, megnösilhessen!

Az első késő őszi hideg esőt, az első komor, tétova hópelyheket még kisdíák korom, gimnazista napjaim óta kínzó élményként élem át: valami súlyos teher nehezedik rám kívül-belül, fárasztó kiúttalanságot, a világból való kirekesztettséget érzek. Ez bizonytalansággal, nedves lábbelítől van, azonban bizonyosan minden késő ősszel fölébreszti bennünk a szorongató örökséget, a betyárkodó múlt örökségét: hull a hó, belepi az ösvényt... És most, az első késő őszi esős reggelen, az első borongósan töprengve hulló hó pelyheivel, ami még csak előjel, erősödő bizonytalanság, abból a fajtából, amelyik súlyosabban nyomasztja az emberfiát, mint a legocsmányabb bizonyosság – jött az a rettenetes riport. És az egész éjszakát, mielőtt a professzorral találkoztam volna, Grubanról töprengve ébren töltöttem: eső, hegység; vészjósón, nyirkosán süvöltenek a fenyőfák; kihül a tülevél, átengedi az esőt, átmedvesednek az ágak és a törzsek, a szél kétszeresre hízott csöppeket ráz le a gallyakról – átázik a nyak, a váll, a fölpuffadt és elfásult kar; nedves, jéghideg a puska a kézben, a seb duzzad és levedzik. Az éjszakának nincs vége, nincs vége még számomra sem a szobában és ágyban, ő pedig talpon van, nyirkos, jéghideg kötésben, vacog, hallgatózik, nem ülhet le, egyedül van, mindenütt üldözik a tág világon, – az éjszaka lassabban múlik, mint ahogyan a haj nő a fejünkön. Kopog a késő őszi eső, a következő éjszakákon is, ez számomra ilyenkor az egyetlen időjelző, a nem múló idő mérője.

Tudtam: amikor az emberek boldogok és elégedettek magukkal, a fölfogásukkal és a renddel, amelyik kiemeli és fölhasználja őket, mivelhogy nekik jó, hát jónak látják azt minden ízében – ilyenkor, az ilyen emberek szemében a rosszkedv és az elégedetlenség hálátlanságnak és kihágásnak hat. De vajon minek örülnék, amikor csakugyan végtelenül szerencsétlen és elégedetlen vagyok? És mit kellene fölhoznom a mentségemre – mentheti-e bármi is az ilyen emberek szemében a magatartásomat? Talán meséljem el a professzor úrnak ezt az egész befejezetlen családi históriát – neki, aki számára minden történelem szerencsés véget ért azáltal, hogy ő és ők boldogok és elégedettek lettek! Avagy talán arról kellene szólnom vele, hogy Grubant a vén szakácsnőnél csakis Ina helyezhette el, s hogy ez azt jelenti, hogy még most is, a férjhezmenetele után is... nyilván nem csupán a maga kedvéért tette! Vagy azt kellene elmondanom neki, hogy mindezek mellett még csakugyan a cipőm is elrongyolódott, és beázik? Hiszen ő erre föl elítélné Inát és a szakácsnőt mint cinkosokat, háborgásomra és aggodalmamra pedig annyit mondana: hát miért nem hord sárcipőt?!

JEGYZETEK

[1] Epikus énekek népszerű hősei. [\[vissza\]](#)

[2] E szóváltás az 1878. évi San Stefanó-i békekötés és az ugyanabban az évben tartott berlini kongresszus előzményeire és következményeire vonatkozik. A nevezett békeszerződésben ismerte el Crna Gora függetlenségét Oroszország és Törökország. A berlini kongresszus az eredetileg odaítélt Plav és Gusinje helyett, a helybeli muzulmán lakosság fölkelésének hatására, Ulcinjt adta Crna Gorának. A Prizrenben megalakított Albán Liga fegyveres ellenállást szervezett a berlini kongresszuson hozott döntések végrehajtásának megakadályozására. A fölkelés egyik vezetője volt Mahmud szkadari (shkodrai, skutari) pasa, s az ő helytartója Gusinjében Đul bég. [\[vissza\]](#)

[3] A Crna Gora-i költő, püspök-fejedelem, Petar Petrović Njegoš (1813-1851) drámája: *Kis Šćepan, az álcár* (1851). [\[vissza\]](#)

ISSN 1216-1861
ISBN 963 04 9960 6

Felelős kiadó ÍRÓ – KEZEK BT.
1123 Budapest, Kékgolyó utca 22.
Szarka Klára

Felelős szerkesztő Tabák András
980089 Tótfalusi Tannyomda, Budapest
Felelős vezető Nagy Lajos igazgató

Terjeszti a Könyvtárellátó Közhasznú Társaság
